

T.C. EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MEZOPOTAMYA KAYNAKLARINA GÖRE DİLMUN ÜLKESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
ÖZGE ZÖNGÜR
92150000140

DANIŞMAN
PROF. DR. SÜLEYMAN ÖZKAN

İZMİR
2019

**T.C. EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

MEZOPOTAMYA KAYNAKLARINA GÖRE DİLMUN ÜLKESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
ÖZGE ZÖNGÜR
92150000140**

JÜRİ ÜYELERİ

**Prof. Dr. Süleyman ÖZKAN
Prof. Dr. Şeyhmus Recai TEKOĞLU
Doç. Dr. Nuri KARAKAŞ**

İZMİR

2019

T.C.EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ SAVUNMA TUTANAĞI

ÖĞRENCİNİN

Adı Soyadı : Özge Zöngür
Numarası : 92150000140
Anabilim Dalı : Tarih
Tez Başlığı (Türkçe) : Mezopotamya Kaynaklarına Göre Dilmun Ülkesi
Tez Başlığı (İngilizce) : Dilmun, according to the Mesopotamian Sources.
Tez Savunma Tarihi : 28.01.2019
Tez Başlığı Değişikliği Varsa Yeni Başlık:

JÜRİ ÜYELERİ

Jüri Başkanı

Unvan, Adı, Soyadı : Prof. Dr. Ş. Recai Tekoğlu
Karar : ☒ Başarılı ☐ Başarısız ☐ Düzeltme
İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Prof. Dr. Süleyman Özkan (Danışman)
Karar : ☒ Başarılı ☐ Başarısız ☐ Düzeltme
İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : ^{Dış.} Prof. Dr. Nuri Karakaş
Karar : ☒ Başarılı ☐ Başarısız ☐ Düzeltme
İmza :

TEZ HAKKINDA JURİNİN GENEL GÖRÜŞÜ

(Jüri Başkanı Tarafından Doldurulacaktır)

Tez savunması sonucunda öğrenci tarafından hazırlanan çalışma;

Oybirliğiyle ☒

Oy çokluğuyla ☐

Başarılıdır

Düzeltilmelidir

Başarısızdır

☒☐☐

- Bu tutanak üç (3) işgünü içerisinde jüri üyelerinin raporlarıyla beraber Anabilim Dalı Başkanlığı üst yazısıyla Enstitü Müdürlüğüne gönderilmelidir.
- Tezli yüksek lisans programlarında düzeltme alan öğrencinin 3 (üç) ay içerisinde yeniden savunmaya girmesi zorunludur.

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum Mezopotamya Kaynaklarına Göre Dilmun Ülkesi adlı yüksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Özge ZÖNGÜR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iv
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

DİLMUN ÜLKESİ'NİN KONUMU ÜZERİNE YAPILMIŞ İLK ARAŞTIRMALAR

1.1. Bahreyn Adasında Yapılan İlk Araştırmalar	4
1.2. Dilmun Ülkesinin Yeri'nin Tespit Edilmesi	6
1.3. Dilmun Ülkesinin Sınırları	11
1.4. Dilmun İsmi ve Kökeni	12

II. BÖLÜM

MEZOPOTAMYA KRONOLOJİSİNE GÖRE DİLMUN ÜLKESİ'NİN TARİHİ

2.1. OBEYD DEVRİ (M.Ö. 5500-4000)	13
2.1.1. Obeyd Devri'nde Dilmun Ülkesi	14
2.2. URUK DEVRİ (M.Ö. 4000-3100)	16
2.2.1. Uruk Devri'nde Dilmun	19
2.3. CEMDET NASR DEVRİ (M.Ö. 3100-2900)	20
2.3.1. Cemdet Nasr Devrin'de Dilmun	21
2.4. ER HANEDANLAR DEVRİ (M.Ö. 2900-2350)	22
2.4.1. Er Hanedanlar Devri'nde Dilmun	23
2.5. AKKAD DEVRİ (M.Ö. 2350-2150)	26
2.5.1. Akkad Devri'nde Dilmun (M.Ö. 2334-2279)	26
2.6. II. LAGAŞ SÜLALESİ – GUDEA DÖNEMİNDE DİLMUN	28
2.7. III. UR DÖNEMİNDE DİLMUN	28
2.8. ASSUR KAYNAKLARINDA DİLMUN	29
2.8.1. I.Şamsi Adad Döneminde Dilmun (M.Ö. 1813-1781)	30
2.8.2. I. Tukulti Ninurta Dönemi'nde Dilmun (M.Ö. 1242-1206)	32
2.8.3. II. Sargon Dönemi'nde Dilmun (M.Ö. 722 – MÖ 705)	32
2.8.4. Sanherib Dönemi'nde Dilmun (M.Ö. 704 - MÖ 681)	34
2.8.5. Esarhaddon Dönemi'nde Dilmun (M.Ö. 680-669)	35
2.8.6. Asurbanipal Dönemi'nde Dilmun (M.Ö. 668-627)	35
2.9. KAS DEVLETİ DEVRİ	36
2.9.1. Kas Devri'nde Dilmun	37
2.10. Dilmun'un Tarihsel Gelişimi	41

III. BÖLÜM

DİLMUN’UN MEZOPOTAMYA VE KOMŞULARI İLE TİCARİ FAALİYETLERİ

3.1. Dilmun’un Ticari Faaliyetleri	43
3.1. Dilmun’un Ticarî Malları	45
3.2. Dilmunlu Tüccarlar	47
3.3. Dilmun Ticaretinin Çöküşü ve Dilmun Adının Metinlerden Kaybolmaya Başlaması	50

IV. BÖLÜM

DİLMUN TOPLUMU VE YÖNETİMİ

4.1. M.Ö. III. Binyılın Ortalarında Dilmun Toplumu	52
4.2. M.Ö. II. BinYılda Dilmun Toplumu	54
4.3. Tarımsal Faaliyetler ve Gıda Üretimi	56
4.4. Dilmun’un Faunası	60
4.5. Dilmun’un Etnik Yapısı	61
4.6. Dil ve Yazı	63

V. BÖLÜM

MEZOPOTAMYA MİT VE EDEBİYATINDA DİLMUN ÜLKESİ

5.1. Dilmun’un İkinci Kimliğiyle Mezopotamya Edebiyatında Ortaya Çıkması	64
5.2. Enki ve Ninhursag Şiiri	65
5.3. İnzak ve Ninsikila	73
5.4. Enki ve Dilmun Ülkesi	67
5.5. Tufan Olayı ve Utanapişti’nin Ölümsüzlüğü Kazanarak Dilmun’a Yerleştirilmesi	70
5.6. Damu Metinlerinde Dilmun	71

SONUÇ	72
ÖZGEÇMİŞ	74
ÖZET	75
SUMMARY	76
KISALTMALAR	77
KAYNAKÇA	78
HARİTALAR	84
RESİMLER	87

ÖNSÖZ

Bahreyn Adası'daki sayısız höyük, yaklaşık bir asırdan fazla bir zaman önce araştırmacıların dikkatini çekmiş ve pek çoğu burada kazılar gerçekleştirmiştir. Bu isimlerden ilki Edward Law Durand'dır. Albay Durand, 1880 yılından itibaren British Foreign Office tarafından burada kazı yapması için görevlendirilmiştir. Diğer araştırmacılar, Oxford Üniversitesi ve Chicago Natural History of Museum kazılarında ve Mezopotamya'nın Kiş kentindeki kazılarda çalışmış olan Ernst MacKay ile Imperial Goverment of India'ya mensup bir albay olan Albay Francis Beville Prideaux'dur. Bu üç isim buradaki mezarları inceleyerek kendilerinden sonra gelen araştırmacılar için bir zemin hazırlamışlardır. Sir Henry Rawlinson, 1880 yılında, Assur tabletlerinin tamamında, en erken dönemden en geç döneme kadar, Akkadca *Niduk-ki*, Assurca *Tilvun* ya da *Tilmun* isimli bir adanın daimi olarak bahsinin geçtiğini ve buranın Bahreyn olduğunu söylemiştir. Daha sonra arkeolojik kanıtlar ve yazılı kaynakların açığa çıkmaya başlamasıyla birlikte, adanın Mezopotamya mitolojisinde önemli bir yeri olduğu da görülmüştür. Ada hakkında önemli araştırmalara imza atmış olan diğer önemli bir isim, Peter Bruce Cornwall'dur. Kendisi II. Dünya Savaşı süresince Bahreyn'de pek çok höyük açmış ve Dilmun ile Bahreyn'i eşleştiren bir tez yazmıştır.

Dilmun Adası'nın uzun bir süredir (yaklaşık 2400 yıl) isminin bir daha duyulmamış olmasının nedeni, Bibby tarafından kutsal kitaplarda isminin anılmamış olmasına bağlanmaktadır. Nitekim yeniden gündeme gelmesi de Assur ve Babil'in keşfi ile gerçekleşmiş, burada yapılan kazılar ve çıkarılan tabletlet neticesinde Dilmun ismi yeniden günyüzüne çıkmıştır.

Dilmun, özellikle Gılgamış Destanı içerisinde aktarılan Tufan anlatısında, ölümsüzlüğü kazanmış olan başkahraman Ziusudra/Utnapiştî'nin yaşadığı yer olarak bilinmektedir. Genel olarak da Mezopotamya inancı ve edebiyatı aracılığıyla hafızamızda yer etmiştir. Fakat bunun yanında Dilmun, kendi döneminde eski dünyanın oldukça önemli bir ticaret merkezi olarak var olmuştur. Mezopotamya'dan bulunan pek çok çivi yazılı ticari belgede ismine özellikle bakır ticareti faaliyetleri ve meşhur hurmaları sayesinde rastlanmaktadır. Bugün Dilmun Adası'nın günümüzün Bahreyn Krallığı topraklarında yaşamış olduğu genel olarak kabul görür.

Tez konusunu belirlerken, Mezopotamya'nın Anadolu, İran ve Kıbrıs dışındaki coğrafyalarla bağlantılarına dair çok fazla kaynak görmediğimi ve bu konunun benim gibi pek çok kişi tarafından da pek bilinmediğini fark ettim. Özellikle, The Oriental Institute of University of the Chicago'dan Gil Stein'in Meluhha üzerine yapmış olduğu bir konuşmanın beni Mezopotamya'nın uzak ülkeler ile olan bağlantıları konusunda çalışmaya teşvik ettiğini belirtmek isterim. Çalışmamı iki buçuk sürelik bir zaman diliminde, zaman zaman kaynak

bulma konusunda sıkıntı çekmiş olsam dahi büyük bir keyifle devam ettirdim. Türkçede Dilmun kültürü hakkında özgün yahut çeviri, herhangi bir kaynağın mevcut olmaması ve beni bu konuyla daha yakından ilgilenme konusunda oldukça tetikledi.

Bütün bunları yapabilme şansını bana tanıdığı için öncelikle saygıdeğer hocam Prof. Süleyman Özkan'a çok teşekkür ederim. Hayatımın zor bir anında bana öğrencisi olma imkanı verdiği ve zor zamanlarımda beni dinleyerek yol gösterdiği için kendisine şükran borçluyum. Yaklaşık on senedir kendisinin öğrencisi olmaktan ötürü büyük bir mutluluk duyduğumu da özellikle dile getirmek isterim. Bu süreçte bana büyük manevi destek sağlayan tüm arkadaşlarıma, benden yakınlıklarını ve sohbetlerini esirgemedikleri için teşekkür ederim. Onları saymazsam olmaz. Özellikle klavyemin ve notlarımın üzerine yatarak beni çalışma konusunda sınırsız destekleyen sevgili Kaplan ve Panter'e de sevgi ve teşekkürlerimi sunmak isterim. Onlar olmasaydı kesinlikle başaramazdım.

Son olarak ve aslında en başta, hayattaki en büyük şansım, bana ömrüm boyunca eğitimin konusunda çok büyük destek olan, benden hiçbir şeyi esirgemeyen sevgili annem Dilbernaz Zöngür ve sevgili babam İbrahim Zöngür'e çok teşekkür ederim. Eğitime, özellikle de kadınların eğitime verdikleri önem, bugün en ufak kişisel başarımda dahi çok büyük etken olmuştur. Evlatları olduğum için büyük gurur ve mutluluk duyuyorum. Ayrıca, Sevgili Kardeşim Hasan Zöngür'e, evde işgal ettiğim yer konusunda sabırlı davrandığı için minnettarım.

GİRİŞ

Dilmun, erken dönemlerde var olmuş, bugünkü Bahreyn Krallığı'nın bulunduğu topraklarda yaşamış, bir medeniyet olarak bilinir. Dilmun kültürü genel olarak, Bahreyn, bugünkü Kuveyt'e bağlı olan Feyleke Adası ve Suudi Arabistan'ın doğu kıyılarında yer alan Tarut Adası üzerinde tespit edilmiştir.¹ Bu medeniyeti var edenler, M.Ö. 3. binyılda kurdukları ticari birimler, geliştirdikleri teknik ve kültürel öğelerle var olmuşlardır. Bu öğelerin toplamı, bu ülkeye var olduğu süreçte zenginlik ve refah getirmiştir. Dilmun bu zenginliğini ve siyasi varlığını, en başta dönemin diğer iki büyük tüccar ülkesi sayılan Meluhha (Hindistan alt kıtası) ve Magan (Umman) ile Mezopotamya arasındaki iletişimi sağlayan ana hat üzerinde bulunmasına borçludur. Burası özellikle başarılı bir deniz yolcuğu için gerekli olan korunaklı limanları ve tatlı suları barındırdığı için de değerli hale gelmiştir.²

Sümer kaynakları Dilmun'dan hem bir ticari merkez, hem de mitolojik bir yer ismi olarak bahsetmiştir. Bahreyn'de Durand tarafından bulunan bazalt taşın (Resim 20) üzerindeki yazıttan da buranın temiz suların tanrısı İnzak'a tapınılan bir merkez olduğu anlaşıyor. Aynı zamanda Sümer Cennet Miti içerisindeki Enki ile Ninhursag'a dair anlatılar da yine Bahreyn Adası'nın Dilmun olması ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Yapılan pek çok araştırma ve lokalizasyon çalışması neticesinde, Dilmun medeniyetinin Bahreyn Adası'nda var olduğu genel olarak kabul görmüştür.

Tezin başlığını "Mezopotamya Kaynaklarına Göre Dilmun Ülkesi" belirlerken, Dilmun'un Mezopotamya edebiyatı dışında, Mezopotamya ile ticari ve siyasi faaliyetlerini de araştırmayı hedefledik. Fakat başlığa sadık kalarak Dilmun'u genel olarak Mezopotamya kaynaklarına yahut Mezopotamya ile olan ilişkilerine göre ele aldık. Yazılı kaynakların azlığından dolayı da arkeolojik çalışmaları azami ölçüde ele almak durumunda kaldık. Literatürde Dilmun'un arkeolojisiyle ilgili oldukça fazla kaynak olduğunu belirtmek isteriz.

Mezopotamya'da bulunan ve Dilmun'dan bahseden çivi yazılı kaynaklar iki ana kategoriye ayrılır. Bunlardan birincisi, ticari metinler, mektuplar, adak metinleri ve astrolojik kayıtlardan oluşurken ikinci grup Sümer edebi metinlerini içerir.³ Bizim Dilmun ülkesi hakkında bilgi almamızı sağlayan yazılı materyaller hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

¹ Crawford 1998; Potts 1990

² Crawford 1998, s.149.

³ Lamberg-Karlovsky 1982, s.45.; Cornwall 1945, s.4.

Dilmun isminin geçtiği en eski metinler, Uruk kentinden gelir ve M.Ö. 4. binyılın sonlarına, yani Uruk'un beşinci hükümdarı olan Gılgamış'ın hakimiyetinden yaklaşık 3-4 asır öncesine tarihlenirler.⁴ Eanna tapınağının kalıntıları içinde bulunan bu metinler, aynı zamanda bilinen en eski yazılı metinlerdir. Bu da gösterir ki Dilmun o zamanlardan beri Sümer halkı tarafından bilinmekteydi.⁵ Dilmun bu metinlerde özellikle Mezopotamya'ya değerli malların getirildiği yer olarak anlatılır.⁶

M.Ö. 3. bin ikinci yarısında Dilmun'un durumuna dair bilgiler, Ur-Nanşe, Lugalbanda ve Urukagina'nın hakimiyetleri dönemlerinde Lagaş kentine gönderilmiş olan malların sevkiyatına ilişkin yazılı metinlerden öğrenilir. Metinler, Dilmun'un Mezopotamya'ya sağladığı odun ve bakırla alakalıdır. Binyılın sonlarına doğru durum ise Ebla, Ur (III. Ur Dönemi), Akkad ve Lagaş (Gudea Dönemi) kentlerinde bulunan metinlerden öğrenilir. Yine bu metinler de ticari faaliyetler ile alakalıdır.⁷

M.Ö. 2. binyılın başlarında (Orta Tunç Çağı) İsin, Ur ve Mari'den çıkan metinler de Dilmun'dan gelen⁸ ve M.Ö. 2. binyılın başlarına tarihlenen kayıtlar, tacirlerin Dilmun'a nasıl gittikleri ve buradan fildişi, akik ve bakır gibi ürünleri nasıl getirdiklerini yahut yine bu malların Umman ve Hindistan bölgelerinden nasıl geldiği hakkında bilgiler sunar. Bu metinler bize en detaylı bilgileri veren metinler olmaları açısından oldukça büyük önem arz eder.⁹

M.Ö. 14. yy Babil yönetimiyle alakalı metinler 12.000 Babil tabletinin kazılıp çıkarılmış olduğu Nippur'dan elde edilmiştir.¹⁰ Babil'in Kaslar tarafından yönetildiği ve Dilmun'da Kas egemenliğinin hâkim olduğu bu dönemde yandığı düşünülen, Bahreyn Kalesi'ndeki Şehir I yerleşiminde kazılan bir ambardaki kil tabletler yangından zarar görmüşse de bunlardan kısıtlı miktarda bilgi sağlanabilmektedir.¹¹

Adanın kendisinden bulunmuş en önemli yazılı kaynak, Durand tarafından bulunan, üzerinde dört satırlık bir yazıtın bulunduğu bazalt taşıdır. Tez içerisinde bu taşın sıkça bahsettik. Zira bu taş, Dilmun tarihinin ve yerinin aydınlatılmasında oldukça etkili olmuş yazılı

⁴ Ticareti yapılan malların listesi, yerlerin listesi, tapınakla alakalı görevlilerin listesi. Dilmun ayrıca burada bir sıfat olarak bir çeşit baltayı tanımlamak için kullanılmıştır ve de kimliği bilinen bir memur için kullanılmıştır. Buna ek olarak, Dilmun'la alakalı olan kişiler için çıkarılmış olan yün tayınlara ilişkin listesinde de yine Dilmun ismi geçer. Crawford 1998, s.1.; Crawford 2005, s.42-43.

⁵ Rice 1994, s.145.

⁶ Eidem ve Højlund 1993, s.441.

⁷ Bryce 2009, s.197.

⁸ Bryce 2009, s.197.

⁹ Eidem ve Højlund 1993, s.441.

¹⁰ Oljdam 1997, s.199.

¹¹ Bryce 2009, s.574.

bir kaynak olduğu kabul edilmektedir.¹² Bunun yanı sıra Assur Kralı Sargon ve Asurbanipal'in yıllıklarında¹³ Dilmun'dan bahsedilmektedir. Bu iki krala ait yazıtlar da yine Dilmun'un kendi devirlerindeki durumuna dair aydınlatıcı bilgiler sağlar. Antik kaynaklara baktığımızda ise Romalı Tarihçi Arrianus, *İskender'in Seferleri (Aleksandrou Anabasis)* isimli eserinde Dilmun medeniyeti ve Feyleke Adası'na dair kısıtlı da olsa bilgi vermektedir.¹⁴

Modern kaynaklardan Geoffrey Bibby'nin "*Looking For Dilmun*" isimli eserinin 1969 senesinde yapılan baskısını fikir edinme maksatlı olarak sıkça kullandık. Bu kaynak genel olarak bu konuda araştırma yapmış kişilerce temel kaynaklardan birisi olarak kabul edilir. Geoffrey Bibby, 1954 senesinden itibaren Bahreyn'de kazılar yapmış, bu kazılarla ilgili olarak hem orada karşılaştığı gerek arkeolojik kalıntıları gerekse Bahreyn'in o dönemki siyasi, ekonomik ve günlük yaşamına dair bilgiler aktarmıştır. Kitap konuyla ilgili bilgi edinmek için oldukça kapsamlı olsa da Dilmun'un tarihi hakkında bilgi vermek için biraz eski sayılabilir. Bu nedenle Bibby'den sonra yapılmış çalışmalara ağırlık vermeye çalıştık. Yine kendisiyle aynı dönemde kazılar yapmış olan P. V. Glob'un "*Al-Bahrain*" adında, benzer bir formatla yazılmış eseri mevcuttur. Fakat hem *Danca* dışında herhangi bir Batı diline çevrilmemiş olması, hem de araştırmacılar tarafından Bibby'nin eseri daha fazla kabul gördüğünden bu kaynaktan faydalanma şansımız olamadı.

Cornwall ise Dilmun hakkındaki ilk detaylı çalışmaları yapan araştırmacı sayılabilir. Kendisine ait "*Two Letters from Dilmun*" isimli makale, çalışmamızda bize çok fayda sağlamıştır. Daha sonraki dönemlerde yazılmış olan kaynaklardan bahsetmemiz gerekirse, en başta Michael Rice'a ait "*The Archaeology of the Arabian Gulf*" isimli eseri saymak gerekir. Oldukça yol gösterici olan bu kapsamlı eseri sıklıkla kullanmış bulunduk. Diğer önemli bir kaynağımız, Harriet Crawford'a ait "*Dilmun and It's Gulf Neighbours*" isimli kaynaktır. Bunların yanında Dilmun üzerine çalışmalarını devam ettirmekte olan Eric Olijdam ve Flemming Højlund'un yayınlarından da fazlasıyla faydalandığımızı belirtmek isteriz.

Bugün Danimarka'da bulunan Moesgaard Museum, Bahreyn kazılarını sürdürmekte, Steffen Laurssen'in Saar'da ve Flemming Højlund'un Feyleke'de gerçekleştirdikleri kazılardan sonuçlar yayınlanmaya devam etmektedir.

¹² Bibby 1969, s.20.; Rice 1994, s.141.

¹³ ARAB II

¹⁴ Chinnock 1884

I. BÖLÜM

DİLMUN ÜLKESİ'NİN KONUMU ÜZERİNE YAPILMIŞ İLK ARAŞTIRMALAR

1.1. Bahreyn Adasında Yapılan İlk Araştırmalar

Dilmun medeniyetinin araştırılması için Bahreyn Adası'nda pek çok kişi tarafından araştırma ve kazılar gerçekleştirilmiştir. Bunlar sırasıyla; Edward Law Durand (1880); James Theodore Bent (1889); M. Jouannin (1903); Albay Francis Beville Prideaux (1906-8); Ernest MacKay (1924); Peter Bruce Cornwall (1940-41); Geoffrey Bibby (1954-), İbrahim Moawiyah (1977-78) tarafından yürütülmüştür.¹⁵ Bu çalışmalar haricinde, 1958 yılında P. V. Glob liderliğindeki Danimarkalı bir ekip tarafından ciddi arkeolojik alan çalışması başlatıldı. Bu çalışmalar sayesinde, Bahreyn ve Arabistan'daki arkeolojik kayıtlar yerel kültürel süreç bağlamında anlaşılmaya başlandı.¹⁶

Bahreyn'deki ilk önemli arkeolojik kazıların sonuçları 1878-1879 yıllarından geldi. İlk kez Durand tarafından kullanılan dinamitin de yardımıyla Bahreyn'de bazı tümülüsler açılmış oldu.¹⁷ 1881 yılına gelindiğinde de Sir Henry Rawlinson, bu kazılar neticesinde hazırlamış olduğu ve bugün hala geçerliliğini koruyan raporlarını Royal Asiatic Society'de yayınladı. Biraz daha ilerleyen zamanlarda, A'ali'de Theodor Bent pek çok mezar açtı. Bu mezarlardan çıkan malzemeler, bugün British Museum'da korunmaktadır. Bu coğrafyanın tarihinin zamanında işgal etmiş olan, İngilizler gibi büyük devletlerin bakış açılarıyla yazılmıştı. Bu sonuç sayesinde coğrafyanın tarihinin yeniden yazılmasına yol açılmış oldu.¹⁸

Bahreyn'de yapılan ilk kazılar neticesinde ada üzerinde binlerce mezar tümülüsü olduğu saptanmış ve bir kısmı kazılarak incelenmiştir (Resim: 8 - 9). Bibby, yaklaşık 50 km karelik bir alanda 100.000 kadar tümülüs olduğunu söylerken daha ileriki dönemlerde kazı yapan İbrahim Moawiyah, toplamda Bahreyn üzerinde 150.000 kadar tümülüs olduğunu iddia eder.

Bunun dışında Yabrin Vahası ve Suudi Arabistan'da bulunan Dhahran'da da tümülüsler bulunur. Bu tümülüs mezarlar, M.Ö 3. binyılın sonları ile 2. binyılın başlarına tarihlenir. Fakat bu dönemde ne Bahreyn Adası'nda ne de Suudi Arabistan'da pek yerleşimin olmaması sayıca fazla olan mezarların durumunu açıklamakta sorun oluşturmaktadır. Nitekim Yakın Doğu'da böyle bir mezarlık örneği yoktur. Tümülüslerin dış kısmına eklenen halka şeklindeki odacıklar bazen beş ya da daha fazla gömüyü barındırabiliyordu. Lamberg, bunların bir kısmının önce

¹⁵ Lamberg-Karlovsky 1982, s.45.

¹⁶ Magee 2014, s.88.

¹⁷ Rice 1977, s.141.

¹⁸ Magee 2014, s.88.

başka yere defnedilmiş sonradan buraya taşınmış olan cesetler olduğunu söyler. Burada açık halde içi boş mezarlar da bulunmuştur. Bu durumda bazı aileler daha sonra gömülmek üzere kendilerine mezar yaptırıyor olabilirlerdi. Bazı mezarlarda da tam bir insan bedeninden ziyade bazı uzuvlar gömülmüştür. Bu gerçekten de Sümer mitlerinde atfedildiği gibi burayı bir nevi cennete geçiş yeri olarak görüp, bir bakıma hac görevlerini yapmak istiyor olabileceklerini gösterir.¹⁹ En erken kazıları gerçekleştiren arkeologlardan birisi olan Ernest Mackay de kemiklerin başka yerlerden getirilip yeniden defnedildiği fikrini öne sürmüştür. Mezarların içindeki ve dışındaki bölmeler içinde bulunan kapların da ölüleri gömmeden evvel bir ritüelin parçası olarak kırılmış olduklarını iddia etmiştir.²⁰ Ölülerle birlikte gömülen bu eşyaların kalıntıları tarihlendirme yapmaya pek elverişli değildir. Bibby de bunlar için “ufak parçalardan fazlası değildir” der.²¹

Mackay, M.Ö. 1500’lü yıllara tarihlenmiş olduğu mezarların yapım süresi içinde Bahreyn’in bir yerleşim yeri olmadığını, Arabistan ana karasında yaşayan insanlar için bir mezarlık alanı olarak kullanılmış olduğunu söyler. Fakat Bibby durumun öyle olmadığını, bu dönemlerde adanın sadece mezarlık olarak kullanılmadığını, aynı zamanda yerleşik bir alan olduğu fikrindedir.²² Artık bu mezarların uzunca bir sürede yapıldığı ve Helenistik Döneme kadar yapımlarının sürdüğü, çoğunun ise Dilmun medeniyetinin varlık gösterdiği dönemde yapıldığı biliniyor. Crawford’a göre, eldeki bilgileri göz önüne alınca, mezarların içinde defnedilmiş olan kişilerin dışarıdan geldiğini var sayılmaz. Bulunan yerleşim yerlerine bakınca ve iki binyıl gibi bir süreyi dikkate alınca burada bu kadar mezarın oluşabilmesi için yeterli nüfusun olduğu kabul edilebilir.²³ Bunların dışındaki bir diğer iddia da bu kadar mezara sahip olacak kadar nüfusunun olamayacağı ve buradaki ıssız ada görüntüsü nedeniyle kaynakların Mezopotamyalılarca sömürülmüş olması ihtimalidir. Mezopotamyalıların kendi bereketli arazilerini mezarlık olarak kullanmak istemedikleri için burayı mezarlık olarak kullandıkları fikri de önceleri ortaya atılmıştır.²⁴ Fakat bu görüş tartışılmış olsa da pek destek almamıştır.

Bahreyn’de iki tip tümülüse rastlanmaktadır. Bir kısmı kireç taşından yapılan ve höyüklere benzeyen, genelde yamaç ve taş yükseltiler üzerine inşa edilmişken, ikinci grup topraktan yapılan, her zaman bölmeler içeren, batı veya güneybatıya bakan girişleri olanlardır. Toprak höyüklerden çıkarılan kapacak (Resim 26-27) III. Ur Hanedanı - Larsa (M.Ö. 2060-

¹⁹ Lamberg - Karlovsky 1982, s.45-48.

²⁰ Bibby 1969, s.17.

²¹ Lamberg-Karlovsky 1982, s.49.

²² Bibby 1969, s.18.

²³ Crawford 1998, s.7.

²⁴ Magee 2014, s.88.

1700) dönemlerini gösterir. Cornwall tarafından burada bulunan bir spatula (Resim 28) ise M.Ö. 2. binyılın başlangıcına tarihlenir.²⁵ Cornwall, Bahreyn adasının tam karşısında Arabistan ana karasında da, adada bulunan tümölüslerin birebir aynısından binlerce bulmuştur. Bu durum, ada ve anakara arasındaki önceleri bilinmeyen kültürel ve belki de siyasi bağlantıyı işaret eder²⁶

Birçok araştırmacı için, adanın manzarasını simgeleyen binlerce mezar, yerli bir sürecin sonucu olamazdı ve böylece Dilmun arkeolojisinin Fenikelilerin kökenine dair ortaya çıkan iddialar dışındaki ikinci büyük mitolojisinin ne olabileceği düşünölmeye başlandı.²⁷

1.2. Dilmun Ülkesinin Yeri'nin Tespit Edilmesi

Dilmun'un bulunduğu coğrafya için bir grup bilim insanı, bu ülkenin sınırlarının bir kısmı Basra Körfezi'nin doğusunda olmakla birlikte Elam'ın güneyinde bulunan bir yerden Hürmüz Boğazı'na kadar uzanan bir alanda olduğunu iddia etmiştir. Bir grup bilim adamı ise Basra Körfezi'ndeki günümüz Bahreyn adası ile ilişkilendirmiştir.²⁸ Bugün ise Dilmun'un Basra Körfezi'nde, Bahreyn takımadalarına ve Kuveyt sahilleri yakınlarındaki Feyleke adasının kuzeye doğru uzanan kısmında ve Suudi Arabistan'ın doğu kıyılarında yer alan Tarut'da bulunduğu genel olarak kabul görmektedir (Harita 1).²⁹ Bu konunun netliğe kavuşması için bir asırdan fazla bir süre önce çalışmalar başlamıştır.

Durand, Bahreyn Adası üzerinde yaptığı araştırmalar neticesinde, Bahreyn'in eski dönemdeki başkenti sayılan Bilad ed Kadim'de bulunan bir caminin duvarında gömölü halde, 65 cm boyutunda, kendisi tarafından gemi pruvası yahut bir hayvanın diline benzetilen bir bazalt taşı buldu (Resim 20).³⁰ Durand'ın bulduğu taş, muhtemelen bir temel taşıydı. Belki de Bahreyn adasının prens tüccarlarından birisinin sarayından kalma son parçaydı.³¹

Taşın üzerine bir kitabe ve hemen yanında bir palmye dalı tasviri kazınmıştır. Dalın yan tarafında dikdörtgen içinde yazılmış olan yazıtın biçimi, 2. binyılın ilk yarısında kullanılmış çiviyazısı örneğidir. Yani yazıt, Eski Babil Devleti devrine, hatta Hammurabi ile çağdaş döneme aittir.³² Bu yazıt bir süre için Bahreyn'in prehistorik döneminden kalma tek yazıt olarak

²⁵ Cornwall 1952, s.140.

²⁶ Cornwall 1946, s.7.

²⁷ Magee 2014, s.88.

²⁸ Kramer 1944, s.18.

²⁹ Potts 2009, s.196.

³⁰ Rice 1994, s.141.

³¹ Rice 1994, s.143; Bibby 1969, s.21.

³² Cornwall 1946, s.6-7.; Rice 1994, s.141.

bilinmiştir.³³ Sadece dört satırdan oluşan bu metin, kısa olmasına rağmen tanrı İnzak'a odaklanmıştır ve Bahreyn adasının yerinin tespit edilmesi noktasında teşvik edicidir.³⁴ Metni yazan yahut yazdıran kişi Rimum, kendisinden “Tanrı İnzak’ın kölesi” olarak bahseder:

*Tanrı İnzak’ın hizmetkârı,
Agarum’un (kabilesinin) adamı,
Rimum’un
Sarayı.*

Durand’ın taş üzerine yapmış olduğu çalışmaların raporu, Rawlinson’un yazmış olduğu ek raporla beraber Royal Asiatic Society tarafından 1880 yılında yayınlanmıştır.³⁵ Rawlinson, burada ismi geçen Tanrı İnzak’ı Dilmun’da tapınılan ve hatta buranın baş tanrısı Nabu olarak kabul eder.³⁶ Oppert’in Dilmun ile Bahreyn’i ilişkilendirmesi fikrine katılan Rawlinson, bu fikri destekleyici çalışmalara devam etmiştir.³⁷ Nitekim Rawlinson da geç dönem kaynaklarından da yararlanarak Bahreyn’in Dilmun Ülkesi olduğunu ilk kez 1861 yılında iddia etmişti³⁸.

Assurlu Sargon’un ifadeleri göz önünde tutulup doğru olarak kabul edilirse, Dilmun’un Kralı Uperi, “denizin tam ortasına 30 BĒRU uzaklıkta” oturuyordu.³⁹ Sargon’un diğer bir ifadesi de Öfkeli Deniz’in kıyısında yer alan Bit-Yakin’i Dilmun sınırına kadar işgal ettiğini söyler. Daha sonra Bit-Yakin, Kuzey ve Güney’i olduğu kadar Elam sınırında bulunan dört şehri de işgal ettiğini söyler.⁴⁰ Öfkeli Deniz, Assurların Basra Körfezi’ne verdikleri isimlerden birisidir. Bu ipucu, Dilmun’un Basra Körfezi’nde olduğunu düşünülmesi için yardımcı olmuştur. Ayrıca yine bu ifadeler içinde geçen, “denizin tam ortasında” yani “ina qabal tam-tim” ifadesi, Dilmun’un aynı zamanda bir ada olduğunu düşündürmüştür.⁴¹ Asurbanipal’in Yukarı Deniz’in ortasındaki Tyre ve Aşağı Deniz’in ortasındaki Dilmun’u boyunduruğu altına almakla övündüğü satırları⁴² da Dilmun’un tıpkı Tyre (Sur) gibi bir ada olması ihtimalini kuvvetlendirir.

Buradaki temel problem, varış noktasının belirli olması, fakat başlangıç noktasının bilinmemesidir. Yani Dilmun’un ada başkentine nereden 30 BERU zamanda gidildiği net

³³ Bibby 1969, s.21., Rice 1994, s.141.

³⁴ Bibby 1969, s.21.

³⁵ Durand 1880, s.189-201.; Rawlinson 1880, s.201-227.

³⁶ Rawlinson 1880, s. 209.

³⁷ Magee 2014, s.87.

³⁸ Bibby 1969, s.44; Lamberg-Karlovsky 1982, s.45.

³⁹ ARAB II, §§ 41, 70, 81, 92, 99, 185

⁴⁰ ARAB II - § 102

⁴¹ Cornwall 1946, s.4.

⁴² ARAB II § 970

değildir.⁴³ Albright, 1 beru'da 16 km yapamayacak kadar yavaş bir tekne kullanıldığını varsayarsak verilen sürenin Bahreyn ile Sargon hâkimiyeti altındaki Fırat Nehri'nin başlangıç noktası arasındaki bölgenin bu sürede aşılabileceğini söyler.⁴⁴ Beru genelde 2 saat olarak düşünülür bu da bize Mezopotamya'dan buraya olan yolculuk zamanını gösterebilir. Şayet bir tekne, 1 beru/2 saatlik dilimde ortalama 16 km hız yapabiliyorsa biz Mezopotamya kıyıları ile varış noktası arasındaki mesafeyi takribi $30 \times 16 = 480$ km olarak hesaplayabiliriz. Bunun yanında, Agade yazıtı ve benzer örnekler Dilmun'un Magan (Umman) ve Meluhha'dan (İndus) daha yakın olduğunu söyler. Dolayısıyla bu 480 km'lik mesafe gayet makuldür.⁴⁵ Cornwall da yaptığı hesaplamalar neticesinde klasik Arap tekneleriyle Fırat'ın ağzından Bahreyn'e yolculuk etmenin rahatlıkla 30x2 saat tutacağını söyler.⁴⁶

Antik kaynaklara baktığımızda, Romalı tarihçi Arrianus, bizlere bu konuda yol gösterici bilgiler verir. Eğer Oppert'ın önerdiği gibi bizler Grekçe Tylos (Tylus) ve Akkadca Dilmun isimlerinin aynı yeri ifade ettiğini kabul edersek, yahut ilk ismin ikinci isimlendirmeden geldiğini düşünürsek, Arrianus'un "Tylos (Dilmun) Fırat'ın ağzından, hafif rüzgârla hareket eden bir gemiyle, bir gün ve bir gecelik yolculuk kadar uzaktır" tespitini de değerlendirebiliriz. Ayrıca Arrianus, buranın geniş çeşitlilikte meyve ve mevsime göre diğer ürünleri yetiştirmek için oldukça bereketli bir yer olduğunu da belirtmiştir.⁴⁷ Tüm bu bilgiler Bahreyn ihtimalini destekleyici niteliktedir. Dolayısıyla Rawlinson'un 1861 senesinden itibaren dile getirdiği bu iddiası hala en güçlü ihtimaldir.

Diğer bir bilinmeyen ve buna bağlı olarak ortaya çıkan problem, Bit-Yakin'in İran mı yoksa Kuzey Arabistan kıyılarında mı olduğunun belirsiz olması ve Sargon devrindeki Basra Körfezi'nin bugünkünden farklı olması durumudur. Sennaherib'in yıllıklarında Merodah-Baladan ile mücadelesinin anlatıldığı bölümlerden anlaşıldığı kadarıyla Dilmun'un esas kısmı Bit-Yakin'in güneyindeki alanda, yani Basra Körfezi içinde bulunuyordu.⁴⁸ Genel olarak değerlendirmek gerekirse, Dilmun bir ada olmakla birlikte Bit-Yakin'e sınırının olması onun anakara üzerinde de toprakları olduğunu düşündürür. Babil'in güneyinde uzanan Bit-Yakin'in Sargon'dan öğrendiğimiz kadarıyla Elam'la da ortak sınırı ve "Kızgın Deniz"e kıyıları bulunur.⁴⁹

⁴³ Bibby 1969, s.6.

⁴⁴ Albright 1919, s.183 .

⁴⁵ Crawford 1998, s.2.

⁴⁶ Cornwall 1946, s.4-5.

⁴⁷ Chinnock 1884, s.409.

⁴⁸ Bibby 1969, s.45-46.

⁴⁹ Bibby 1969, s.45.

Yazıtta ismi geçen Agarum isimli kabile hakkında da çeşitli fikirler mevcuttur. Bu isim muhtemelen eski Arap boylarından birini ifade etmekteydi.⁵⁰ Günümüzde ise Suudi Arabistan'ın Hasa bölgesinde yerleşik bulunan Beni Hagar topluluğu ile ilişkilendirilir.⁵¹ Hasa başkent olmakla beraber Bahreyn'in Ortaçağ'da bilinen ismidir. Güney Arapçasında ve Etiyopya dilinde Hagar “şehir” manasına gelmektedir.⁵² Steffen Terp Laursen, Agarum'un yerlilerin Dilmun ya da bir kısmına verdikleri ad olabilir demektedir.⁵³

Dilmun'un yerinin tespiti konusunda en çok çalışan isimlerden birisi S. N. Kramer'dir. Kramer bu konu üzerinden farklı sebeplere bağlı olarak fikir değişikliklerine gitmiştir. 1944 senesinde yayınlamış olduğu “Dilmun, The Land of Living” isimli makalesinde, Dilmun'u İran coğrafyasında aramıştır. Bu fikre ulaşırken de iki ana nokta üzerinde durmuştur. Bu ana noktalardan birisi Gilgamiş Destanı içerisinde anlatılan ifadelerdir. Destanda, Ziusudra'nın sonsuz yaşamı kazandıktan sonra An ve Enlil tarafından “güneşin doğduğu yere” gönderildiği söylenir.⁵⁴ Buradaki “güneşin doğduğu yer” ifadesinden yola çıkarak Kramer, Dilmun'un Sümer'in doğusunda aranması gerektiğini düşünmüştür. Fakat Sümerlerin Bahreyn'i kendi ülkelerinin doğusu olarak değil güneyi olarak düşünmüş olduklarını varsayarak Dilmun'u Batı İran'da aramanın daha doğru olacağını söyler.⁵⁵

Kramer'in üzerinde durduğu diğer nokta ise “sedir ağacı ülkesi” ifadesidir. Lugalannimundu yazıtlarındaki coğrafi konuma göre hazırlanmış olan listede (kur giş erin-na Elam, Marhaşi, Gutı, Şubur, Sutium, kur-é-an-na) geçen *kur giş erin-na* ifadesinin “sedir ağacı ülkesi” olduğunu varsayarak, bu ifade Dilmun'u işaret etmektedir der. Bu durumda Dilmun'un Güney Sümer ve Güney Elam'da aranması için yeterli bir gerekçe olduğunu savunur. Kramer bu noktada Ninisinna ilahisinden örnekleme yaparak “sedirler (ağacı) ülkesi” ifadesinin Dilmun'u tam olarak karşıladığı konusunda daha emin konuşur.

“Benim evim, Dilmun var olmadan evvel sedirlerle döşenmişti,

İsin, Dilmun var olmadan önce sedirlerle döşenmişti.”

Fakat daha sonradan burada sedir olarak okuduğu ismin aslında hurma ağacı olduğunu fark eder. Edward Chiera, İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde bulunan tableti kopyalarken ufak bir hata yapmış, 6. ve 7. işaretler okunurken karıştırılmıştır.⁵⁶ Nitekim Cornwall da İran'ın

⁵⁰ Cornwall 1946, s.6.

⁵¹ Rice 1994, 143., Cornwall 1946, s.6.

⁵² Cornwall 1952, s.141.

⁵³ Laursen 2016, s.15.

⁵⁴ Kramer 1944, s.18-19.

⁵⁵ Kramer 1944, s.20.

⁵⁶ Kramer 1944, s.21-22.

güneyinde yer alan Laristan bölgesinin Lübnan gibi bir sedir ağacı ülkesi olduğuna dair ipucu bulamadığını, dolayısıyla bu ifadenin pek de doğru olamayacağını söyler ve Dilmun'un bir hurma tedarikçisi olduğu bilgisini göz önünde tutarak bu ismin hurma ağacı olması ihtimalinin daha kuvvetli olduğunu öne sürer.⁵⁷

Tufan anlatımında Dilmun için “güneşin doğduğu yer” ifadesinin kullanılıyor olması, Kramer gibi bunu rehber olarak kullanan araştırmacıların Dilmun'u farklı coğrafyalarda aramasına engel oluştuyordu. Fakat Leonard Woolley'in Ur'dan çıkardığı tabletler, bu çalışmalar için yeni yol gösterici ipuçları içermekteydi.⁵⁸ Özellikle Enki ve Ninhursag Miti içerisinde geçen, Enki tarafından Dilmun Ülkesi için edilmiş bir hayır duasında önemli ifadeler bulunur.⁵⁹ Bu duadaki ifadelerden Sümerler'in Dilmun Ülkesi'ni denize kıyıları olan, güzel yapılara sahip ve dünyanın tüm ülkelerinin mallarını gemilerle getirdiği yer olarak gördükleri anlaşılıyor.⁶⁰ Nitekim ticari belgelerden Dilmun'un pek çok ülke için aracı rol oynayan, Basra ticaretinde önemli rol oynayan bir ada ülkesi olduğunu görülmektedir.

Kramer bu sefer de Ur'da bulunan Eski Babil Dönemi'ne ait yazışmalarda bahsi geçen ithalat mallarından birisi olan fildişi üzerinde durur. Gerek fildişinin İndus kökenli bir mal olması, gerekse Dilmun ile özdeşleşen su kültürünün İndus'ta da var olması, üstelik Sümer'in doğusunda bulunan tek zengin bölgenin burası olması, Kramer'i bu sefer de Dilmun ile İndus'u eşleştirmeye itmiştir.⁶¹ Kramer'in ısrarla farklı bölgeleri göstermesinin nedeni Cornwall'a göre sadece edebi metinleri esas almasıydı. Oysa diğer türlerdeki tüm kaynaklar Dilmun'un Bahreyn olduğunu açıkça gösteriyordu.⁶² Cornwall bu fikrini daima arkeolojik belgelerle kanıtlamak üzere çalışmalarda bulunmuş ve Bahreyn ile Dilmun eşitliğini savunmuştur.

Erken dönem araştırmacıları Herodotos'un burayı Fenikeliler'in anavatanı olarak kabul etmiş olmasından etkilenmişlerdir fakat bu bilgi bugün yanıltıcı bir bilgi olarak görülür.⁶³ İlk kazıları yapan arkeologlardan Bent (1890), Bahreyn'i Fenikeliler'in atalarının anayurdu olarak görürken, MacKay ise burayı sadece Arap kıyılarında yaşamış olan insanların kullandıkları bir mezarlık olarak değerlendirmişti.⁶⁴ Rawlinson ise pek çok araştırmacının Herodotos, Strabon ve Plinius'un açıklamalarından etkilenerek öne sürdükleri bu fikirler hakkında tam olarak ikna

⁵⁷ Cornwall 1946, s.8.

⁵⁸ Kramer 1963, s.112.

⁵⁹ Kramer 2002, s.367-368.

⁶⁰ Kramer 1963, s.113.

⁶¹ Kramer 1963, s.113.

⁶² Cornwall 1946, s.4.

⁶³ Crawford 1998, s.7.

⁶⁴ Larsen 1983, s.31.

olmuş değildi.⁶⁵ 1920'li yıllara gelindiğinde, Fenikeliler'in kökenini Bahreyn'e bağlayan efsane, gücünü yitirmeye başladı.⁶⁶ 1920'lerde Jouannin ve Prideaux'tan günümüze kadar araştırmacılar Bahreyn ihtimalini kuvvetlendirmişlerdir.

Rawlinson, Bahreyn'in Dilmun olduğu konusunda ısrarcı olmuştu ve hatta modern araştırmacılar da daha ileriki dönemlerde bu eşitliği sağlayan pek çok kanıtı ortaya koymuşlardı. Özellikle Durand'ın bulduğu taş, Rawlinson'un fikrinde ısrarcı olmasında oldukça etkili olmuştu. Burrows da Rawlinson'un İnzak-Dilmun-Bahreyn üçgeninden yola çıkarak ortaya koyduğu bu fikrini desteklemiş, Langdon'ın Sümer Cennet Miti çevirisindeki Enki ve Ningursag ile taze suların Dilmun'a getirilmesi bölümünü de destekleyici olarak ileri sürmüştür.⁶⁷

1.3. Dilmun Ülkesinin Sınırları

Günümüzde Dilmun, erken dönemlerde var olmuş, bugünkü Bahreyn Krallığı'nın bulunduğu topraklarda yaşamış bir medeniyet olarak kabul edilir. Bu medeniyet için kesin sınırlar belirtmek oldukça zordur çünkü varlığını sürdürdüğü uzun süreçte sınırları bazen daralmış, bazen batı ve kuzeyi boyunca tüm sahili kucaklayacak şekilde genişlemiş olarak görülmektedir (Harita 2).⁶⁸

Dilmun, M.Ö. 4. binyılda ilk kez görülmeye başladığında, “güneye uzak ülkeler kadar belirsiz olan yer” manasında kullanılan bir terim olması muhtemeldir. Bir diğer deyişle, tıpkı Arabistan'ın Doğu Bölgesi gibi Şattül Arap'ın güney tarafında bulunan yerleri ifade etmek için kullanılıyordu. M.Ö. 3. binyıla gelindiğinde bu isim, Doğu Bölgesi, Bahreyn ve Feyleke Adası için kullanılıyordu.⁶⁹ M.Ö. 2. binyılın ilk üç yüz yılı ise Dilmun'un en parlak dönemi sayılır ve yazılı kaynaklar, Feyleke Adası'nın henüz yerleşime açılmış olduğu bu dönemde tamamıyla Dilmun sınırları içine kaldığını gösterir. Materyal kültürü de Bahreyn ve Doğu Bölgesi'yle ilişkilendirilir. Dilmun ismi ana karanın bazı kısımları ile adaları kapsamaktadır.⁷⁰ Bu binyılla beraber, Dilmun kültürü, Bahreyn, bugünkü Kuveyt'e bağlı olan Feyleke Adası ve Suudi Arabistan'ın doğu kıyılarında yer alan Tarut üzerinde tespit edilmiştir.⁷¹

⁶⁵ Magee 2014, s.88.

⁶⁶ MacAdam 1990, s.75.

⁶⁷ Larsen 1983, s.31.

⁶⁸ Crawford 1998, s. 4-6.; Rice 1994, s. 206.

⁶⁹ Crawford 1998, s.5-7.

⁷⁰ Crawford 1998, s.5

⁷¹ Crawford 1998; Potts 1990

En geniş sınırlarından bahsedilecek olursak Dilmun Ülkesi, Basra Körfezi'nin güneyi boyunca uzanan, kuzeyde Şattülarab'ın ağzından Kuveyt ve Feyleke Adası ile birlikte, güneyde Bahreyn Adası boyunca ilerleyen alanla beraber bugünkü Suudi Arabistan'ın Hasa Bölgesi'nin orta kısmını kapsayan coğrafyaya konulmaktadır. Çoğu araştırmacı bu fikre katılsa da bazısı bu alanın Güney Irak bataklıklarına kadar kuzey bölgeyi de kapsadığını düşünür.⁷² Nihayetinde, Dilmun gerek belirli bir alanı işaret etmek için, gerekse zaman zaman değişken sınırları olan bir alan için kullanılmış olsun, sonuç olarak terimin kendisi egzotik ürünlerin ve bakırın, gemilere yüklendiği bir bölge için kullanılıyordu.⁷³

1.4. Dilmun İsmi ve Kökeni

T için kullanılan işaretin orijinal hali ZATU 77 dir. (= DİL = MUN), daha sonradan NI+TUKU ya da SAL+TUKU biçimini almıştır. Aynı yer ismi zaman zaman AL, NI+HÜB şeklinde de yazılmıştır. NI+TUKU ve diğer çeşitli yazılışların transliterasyonu genelde Dilmun olarak yapılmıştır. Sümerce okunuşu ise tam olarak Delmun'dur ve Eski Babil dönemi Akkadca'sında da Tilmun'dan ziyade Telmun olduğu belirlenmiştir.⁷⁴ Burrows, Dilmun/NI.TUK yer isminin Semitik kökenli olabileceğini, Akadca olamayacağını fakat Proto-Arapça bir isim olabileceğini iddia etmiştir.⁷⁵ Rawlinson ise riskli bir tahminde bulunmuş ve Dilmun/NI.TUK isminin “sunak sahibi olmak” yahut “tanrısı olmak” gibi anlamlara geldiğini belirterek Dilmun'un “kutsanmış ada” yahut “kutsanmış tepe” olduğunu söylemiştir.⁷⁶

Blau ve Potts'a göre Dilmun ismi Sümercedir. Başka yerel dillerdeki karşılıklarını bilmemiz ise mümkün değildir çünkü Bahreyn ve Feyleke üzerinde bulunan çok kısıtlı oranda çiviyazılı metin dışında hiç yazılı kaynağımız bulunmaz. Elimizdeki kaynaklarda ise bu isimler görülmez. Bunun yanında Dilmun ismi herhangi bir etnik grubu işaret etmezken, sadece yer ismi olarak kullanılmıştır. Mezopotamya kaynaklı çiviyazılı metinlerde buralı insanları ifade etmek için *lú Dil-mun* ifadesi kullanılmıştır. Bunların yanında bu isim hiçbir yerel kaynaktan da geçmez.⁷⁷ Bunun yanında Dilmun isminden sonra “ki” determinatifinin kullanılmış olması da Dilmun'un bir yer ismi olduğunu gösterir.⁷⁸

⁷² Calvet 1989, s.5

⁷³ Magee 2014, s.93

⁷⁴ Marchesi 2014, s.50

⁷⁵ Burrows 1928, s.3-6

⁷⁶ Rawlinson 1880, s. 212 – 1. not

⁷⁷ Potts ve Blau, 1998, s.28

⁷⁸ Crawford 1998, s.1

II. BÖLÜM

MEZOPOTAMYA KRONOLOJİSİNE GÖRE DİLMUN ÜLKESİ'NİN TARİHİ

2.1. Obeyd Devri (M.Ö. 5500-4000)

Obeyd kültürü ismini ilk olarak 1920'lerde Woolley tarafından saptanan Ur kenti yakınlarındaki Tell el-Obeyd adlı yerleşmeden alır.⁷⁹ Halaf kültüründen daha ileri bir Kalkolitik kültürün burada tespit edilmiş olması nedeniyle Geç Kalkolitik çağa Obeyd kültürü adı verilmiştir.⁸⁰ Kuzey Mezopotamya'da Halaf kültürü varken, Güney Mezopotamya Obeyd kültürünü yaşamaktaydı. Devrin en önemli özelliği, Güney bölgesindeki alüvyal arazilerde sulu tarıma geçilmiş olmasıdır. Sulu tarım için kanalların kazılması ve sulama sisteminin oluşturulmuş olması, insanların ortak bir iş etrafında toplanmasına ve iş bölümüne olanak sağlamıştır.⁸¹ Bu dönemin özelliğini yansıtan boyalı çömlekler, Güney Mezopotamya ve hemen yanındaki Güneybatı İran ovalarında, Kuzey Mezopotamya'da, Türkiye'nin güneydoğusu ve Çukurova'da, Irak'ta Zağroslar'daki vadilerde ve Basra Körfezi'nin batı kıyılarında bulunmuştur. Körfez kıyısındakiler hariç, bulunan tüm çömlekler yerel üretim olmakla beraber hepsi bölgesel farklılıklar da gösterir.⁸²

Obeyd I kültürüne Eridu kültürü ismi de verilir. Eridu'da görülen Geç Kalkolitik kültürde, nadir olmakla birlikte bakıra rastlanır. XIV-XII tabakalarında rastlanan Geç Kalkolitik kültürün ikinci safhası ise Obeyd II yahut Hacı Muhammed devri olarak adlandırılır. Bu döneme ait kaplar ise simsiyah boyanmış, boyasız alanların desenleri temsil ettiği kaplardır. Obeyd III safhası, Eridu XI-VIII. tabakalarında görülür. Bu dönemin özelliği kaplumbağa şeklindeki kaplardır ve Obeyd'in XI. tabakasında bu kaplardan dokuz tane bulunmuştur. Obeyd III devrinin ayırt edici öğeleri, Güney Irak'ın çok ötesine, Kuzey Irak, Suriye, İran'da araya giren tabakaları gösteren Suudi Arabistan'daki pek çok yerleşmede ve Basra Körfezi'nde bulunmuştur. Kuzey Mezopotamya'da Tepe Gavra XIII'e tekabül eden Obeyd IV safhası ise Güney'de Eridu VII'e görülür.⁸³

Bu dönemin başlarında kaplar çok yavaş dönen bir çarkta yapılmış olmaları nedeniyle üretim yavaş gerçekleşmiş ve buna bağlı olarak tek tip şekilde ve desenlerle yapılmıştır.⁸⁴ Daha sonra çömlekçi çarkının geliştirilmesiyle birlikte fabrikasyon üretim başlamış, kaplar, ısısı

⁷⁹ Kuhrt 2010, s.25; Sevin 1999, s.75-80. Roaf 1996, s.

⁸⁰ Kinal 1983, s.29

⁸¹ Köroğlu 2010, s.46

⁸² Pollock 2017, 17

⁸³ Kinal 1983, s.29-30, Kuhrt 2010, s.27

⁸⁴ Köroğlu 2010, s.47

ayarlanabilen çömlekçi fırınlarında pişirilmiştir.⁸⁵ Çömlekçi çarkının kullanılması, Obeyd devrinin karakteristiğini yansıtan çömleklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dönmekte olan çarkın üzerindeki çömleğin boyaya batırılmış bir fırçayla boyanmasıyla bu çömlekler ortaya çıkmıştır.⁸⁶ Yine üç kısımlı yüksek mabetler ve silindir mühür de bu dönemdeki yeniliklerdendir.⁸⁷ Evler ise bölgesel olarak değişiklikler göstermeyen ve genelde kalabalık ailelerin barınabileceği şekilde geniş şekilde inşa ediliyordu. Temel beslenme kaynakları ise evcil hayvanlar başta olmak üzere, avcılık, balıkçılık ve yaban bitkilerin toplanmasıyla elde edilen gıda ürünlerinden oluşuyordu.⁸⁸ Dönemin nüfusu hakkında ise tartışmalar mevcuttur. Her ne kadar topluluk üyelerinin Sümerlerden oluşmadığı iddia edilse de Oates aksini savunur, Sümerlerin bu dönemde burada var olduğunu ve bu kültürün ortaya çıkmasında etkili olduklarını söyler.⁸⁹

Obeyd devrinin sonlarında boya bezemeli çanak çömlek azalmaya başlamış, yerini gri ve cilali keramiklere bırakmıştı. Bu durum Obeyd devrinin sonuna ve Uruk devrinin da başlangıcına işaret eder. Obeyd kültürü toplamda 1500 sene kadar yaşadıktan sonra etkisini kaybetmeye başlamıştır.⁹⁰

2.1.1. Obeyd Devri'nde Dilmun

1968 yılında Arabistan'ın Doğu Bölgesi'nde Obeyd seramiği olarak tanımlanabilen seramikler bulunmuştur. Bu seramiklerin bulunmasıyla Güney Mezopotamya ile Körfez arasındaki bağlantı çokça tartışılmıştır.⁹¹ Siyah manganez boyayla boyanmış, geometrik desenlerin işlendiği devetüyü renginde olan ve iyi pişmiş çömlekler, Güney Irak'ın Tell el-'Oueili, Ur ve Obeyd gibi yerleşimlerinin karakteristik özelliklerinden birisidir. Bu seramikler, Kuveyt'te H3 yerleşiminin yanı sıra Doğu Arabistan, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki bazı yerleşimlerde ve de Bahreyn'de bulunan Al-Markh'ta ele geçmiştir.⁹² İncelenen çömlek parçaları, bu malzemenin Mezopotamya'dan, özellikle de güneyinden geldiğini göstermiştir. Her ne kadar saman katılmış ve yerli üretim olduğu tespit edilen bazı kap kacak türleri olsa da

⁸⁵ Kinal 1983, s.30

⁸⁶ Nissen 2004, s.54

⁸⁷ Kinal 1983, s.37

⁸⁸ Pollock 2017, s.18

⁸⁹ Oates 2004, s.21

⁹⁰ Roaf 1996, s.56

⁹¹ Oates 1986, s.79, De Cardi 1986, s.87, Potts 2009, s.30

⁹² Potts 2009, s.30

yine bunların Mezopotamya'dan gelen Obeyd insanları tarafından yapıldığı yahut onların tekniğinden etkilenilerek yapıldığı düşünülmektedir.⁹³

Bu konuda daha detaylı kazı ve araştırma yapmaya engel olan bazı engeller de mevcuttur. Bunlardan birisi de Basra Körfezi'nin sınırlarının dönem dönem değişmiş olmasıdır. M.Ö. 6. binyılda Basra Körfezi'nin tüm kıyılarında deniz seviyesi bugüne nazaran daha yüksekti.⁹⁴ Bu tarihlerde, genel bir transgresyon (deniz ilerlemesi) meydana gelmiş, bu ileri deniz seviyesini temsil eden sahiller ise Bahreyn ve Suudi Arabistan'ın Doğu Bölgesi'nde tespit edilebilmiştir. Bu bölgelerde yapılan incelemeler neticesinde ise buraların Güney Mezopotamya'daki Obeyd dönemi ile çağdaş döneme ait olduğu anlaşılmıştır.⁹⁵

İlerleyen tarihlerde, yükselen denizin geri çekilmesi neticesinde, Neolitik dönemde kıyı şeridinde yer alan bölgeler, şu an iç bölge durumundadır. Bu durumdan etkilenen ve en iyi bilinen Obeyd yerleşimi ise Bahreyn'in batı kıyılarındaki Zallak köyünün güneyinde yer alan Al-Markh isimindeki yerleşimdir. Bu adacık suların çekilmesi neticesinde ana adadan ayrılmış olsa da bugün yine suların yükselmesiyle yeniden adanın iç kesiminde yer almaktadır.⁹⁶

Britanyalı arkeologlar 1971 senesinde Al-Markh isimli bölgeyi, yüzeyinde bulunan Obeyd dönemi seramikleri nedeniyle incelemek üzere seçmiş ve burayı Obeyd yerleşimi olarak isimlendirmiş olsa da bölge çöl şartları gösterdiğinden arkeologların incelemeleri kısıtlı kalmış, çok fazla bilgi edinilememiştir.⁹⁷ Burada tespit edilmiş olan Obeyd seramiklerinin ise eskiden adacık olan bu yerleşime gelerek geçici kamplar kuran balıkçılar vasıtasıyla gelmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu balıkçılar Mezopotamya ya da Arap yerleşimlerinden buraya geliyordu. Fakat en önemlisi Obeyd seramiğine erişimi olan kişilerdi. (Resim: 23-24)⁹⁸

Obeyd seramiğinin deniz kenarlarından iç bölgelere doğru yayılım gösterdiği tespit edilebilmiştir fakat Mezopotamya insanının sonraki süreçlere dahil olup olmadığı bilinmemektedir. En önemlisi, bu seramiklerin en başta sahile nasıl ulaştırılmış olduğu kesin olarak açıklanamamıştır. Fakat bölgeler arasında, bir kıyıdan diğerine gidiş-dönüş şeklinde iki yönlü gemi seferlerinin düzenlenmiş olabileceği düşünülmektedir. Egemen kuzeybatı rüzgârları sayesinde Mezopotamya'dan güneye doğru seyahat etmek, aksi yönde seyahat etmekten çok daha kolay olmalıydı. Dolayısıyla bu durum göz önünde bulundurulduğunda seferlerin de

⁹³ Oates 1986, s.79

⁹⁴ Bahreyn'in de bu dönemde anakaradan ayrılarak bir ada haline geldiği düşünülmektedir.(Crawford 1998,8)

⁹⁵ Crawford 1998, 8

⁹⁶ Rice 1994, s.148

⁹⁷ Rice 1994, s.172-173

⁹⁸ Rice 1994, s.148-173

kuzeyden yani Mezopotamya'dan başladığı varsayılabilir.⁹⁹ Burada kesin olan şey, bu seferlerin hangi sistemle yapılmış olduğundan çok kesin olarak teknelerle yapılmış olduğudur. Nitekim kıyıdaki yerleşimlerde (Doğu Suudi Arabistan'daki varlık istisna olmak üzere) ve Kuveyt'teki H3 yerleşiminde üzerine otların yapışmış olduğu, ziftle kalafatlanmış tekne parçaları bulunmuştur.¹⁰⁰

Obeyd devrinde ticaret oldukça gelişmişti. Özellikle Dilmun genel olarak Mezopotamya şehirleri ve kralları ile yapmış olduğu ticaretle kayıtlara geçmiştir.¹⁰¹ Sulu tarımın da tesisi neticesinde zenginleşen Güney Mezopotamya halkı, uzak bölgelerle ticaret yapmış yahut gittikleri yerlerde koloniler kurmuşlardır.¹⁰² Bu binyılda Mezopotamya ve Dilmun arasındaki ilişkilerin başlamış olmasının nedeni olarak da Mezopotamya'da ham madde eksikliği neticesinde bunları elde etme amacı ve lüks mallara olan talebin artmış olması gösterilir. Ticaret yollarının denetimini ele geçirme çabaları da yine bu duruma bağlanabilir.¹⁰³ Lüks mallar, tanrılara sunu yapmak maksadıyla kullanılıyor olması nedeniyle Mezopotamyalılar için oldukça önemli görülüyordu. Yine taş, ahşap ve madenler gibi yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli olan malzemeden yoksun oldukları için İndus Bölgesi, İran ve Arap coğrafyası ile temas içinde oldular.¹⁰⁴

2.2. Uruk Devri (M.Ö. 4000-3100)

Uruk dönemi üç aşamada incelenmiştir. Erken dönemleri hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Orta Uruk devrine ait kayda değer kalıntılar, Güney Mezopotamya bölgesinin dışından gelmiştir ve Orta Fırat bölgesindeki Şeyh Hasan ve Habur havzasındaki bulunan Tell Brak, Birecik yakınındaki Hacinebi Tepesi gibi yerleşimlerde bulunmuşlardır. Geç Uruk devrine ait kalıntılarsa güney Mezopotamya'da bulunmuştur.¹⁰⁵ Geç Uruk yerleşmeleri arasında Kuzey Suriye'de Habuba Kabira, Tell Hadid, ülkemizde Hassek Höyük, Hacinebi Tepesi, Samsat Höyük, Arslantepe, Til Başer, Tepecik'te ve Musul'da Ninive gibi yerlerde rastlanmıştır¹⁰⁶. Bunların bir kısmı ticaret kolonileridir. Uruk devrini, kendisinden önceki devir olan Obeyd devrinden ayıran en önemli fark, renkli boyalı kapların yerini alan gri yahut kırmızı

⁹⁹ Crawford 1998, s.149-150

¹⁰⁰ Potts 2009, s.30

¹⁰¹ Bryce 2009, s.197

¹⁰² Köroğlu 2010, s.48; Obeyd döneminin insanları Mezopotamya'nın güneyinden Körfez'in güney bölgelerine doğru yayılmış, teknelerle Bahreyn'e ulaşmışlardır. Pedersen 2015, s.15

¹⁰³ Crawford 2005, s.41, Kuhrt 2010, s.27

¹⁰⁴ Crawford 2005, s.41

¹⁰⁵ Crawford 2010, s.17

¹⁰⁶ Sevin 1999, s.86 vd.

olmak üzere tek renkli ve çarkta üretilmiş çömleklerdir.¹⁰⁷ Bu kültürün en bilinen seramiği ise, İran içlerinde dahi rastlanılan devrik ağızlı (Bewelled Rim Bowls, Glockentöpfe) saman katkılı çanaklardır. Bu çanaklar çok fazla yapılmıştır. Kaplar elle şekillendirilmiş olup, muhtemelen ekmek yapımında kullanılıyordu.

Bu dönemdeki en önemli gelişmelerden birisi, kentli yaşam biçiminin ortaya çıkmış olmasıdır. M.Ö. 4. binyıldan itibaren Güney Mezopotamya kentlerinde nüfus oranında artış olmuştur.¹⁰⁸ Bu dönemde yerleşimlerin sayısında da ciddi artış olmuş ve kentler diğer bölgelerde yaşayan insanlar için adeta bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Bazı büyük yerleşim alanlarının etrafı surlarla çevrilirken tapınak ve kamu binalarının da boyutlarında büyümeler olmuştur.¹⁰⁹ Kısacası Sümer kent devlet modelinin temeli oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde bazı kentlerin 30 ila 50 hektara kadar ulaştığı, Uruk'un toplamda 70 hektarlık alanı kapsadığı hesaplanmaktadır.¹¹⁰

Uzmanlar Uruk devrini, Mezopotamya'da ilk devletlerin ve kentli toplumların ortaya çıktığı dönem olarak tanımlar.¹¹¹ Aynı zamanda dört seviyeli yerleşim hiyerarşisi denilen, büyük yerleşimlerin yanında kasaba, köy ve meraların da olduğu düzen de yine ilk kez burada ortaya çıkmıştır.¹¹² Köylerden kentlere geçiş sürecinde Güney Mezopotamya'nın önemi hakkında görüş birliği vardır. Radyokarbon tarihlemelere göre bu süreç 700 ila 1000 yıl arasında sürmüş olması (yaklaşık M.Ö. 4300-3450), Erken ve Orta Uruk devirlerine rastlamış olması olasıdır.¹¹³

Bu dönemde bir dizi yenilikler meydana gelmiştir. Sulu tarımın uygulanmasıyla birlikte ekili alanlardan alınan verimde artış olmuş ve bunun neticesinde artı ürün ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak da saban, dört tekerlekli araba ve nehir taşımacılığında kullanmak amacıyla üretilen kayıklar kullanıma girmiştir.¹¹⁴ Kentsel gelişmenin neticesinde kendi mesleklerinde tam gün çalışan sanatkarlar ortaya çıkmış, bu da uzun mesafeli ticaretin gelişmesine yardımcı olmuştur.¹¹⁵

Uzun mesafeli ticaret, Obeyd devrinde olduğu gibi yine ihtiyaçtan ve zorunluluktan ortaya çıkmıştır. Daha önce bahsettiğimiz gibi Mezopotamya pek çok doğal kaynaktan mahrum

¹⁰⁷ Kinal 1983, s.39

¹⁰⁸ Köroğlu 2010, s.49

¹⁰⁹ Pollock 2017, s.19

¹¹⁰ Köroğlu 2010, s. 50; Roaf 1996, s. 59

¹¹¹ Pollock 2017, 19

¹¹² Crawford 2010, s.17

¹¹³ Roaf 1996, s.58

¹¹⁴ Köroğlu 2010, s.49

¹¹⁵ Roaf 1996, s.58

bir coğrafyadır. Bu da burada yaşayan insanların uzak bölgelere giderek ihtiyaçlarını karşılamalarına neden olmuştur. Uruk döneminde de kereste, değerli taş ve bazı madenler, uzak bölgelerden takas usulüne dayalı bir ticaret sistemiyle alınabiliyordu. Uruklu tüccar, Mezopotamya'nın bilinen sınırlarında ticaret ağları oluşturarak ticari eylemlerde bulunmuşlardır.¹¹⁶ Yine ticaretin gelişmesinde etkili olan diğer bir unsur da bu dönemde Güney Mezopotamya'da ayrıcalıklı sınıfların doğmuş olması, bunun neticesinde bazı materyallere olan talebin de artmış olmasıdır.¹¹⁷

Bu dönemde çömlekçi çarkı geniş oranda kullanıldı¹¹⁸ ve seri imalata geçildi. Renkli süslemeler ortadan kalkarken kaplardaki çeşitlilikte artış meydana geldi.¹¹⁹ Ağız kenarları şevli kaplar ile emzikli ve kulplu kaplar da ilk defa bu zamanda ortaya çıkmıştır.¹²⁰ Bronz alaşımlar kullanıldı, dökümcülük geliştirildi.¹²¹ Neolitik çağdan beri kullanılan damga mühür bu dönemde yerini silindir mührü bıraktı. Fakat yine de Mezopotamya'nın pek çok yerinde ikisi aynı anda kullanılmıştır.¹²² Dini mimari gelişmiş, bu dönem Sümer mimarisinin altın çağı olarak görülmüştür.¹²³

Uruk döneminde artık akrabalık bağlarına dayanan toplumların yerini, siyasi olarak örgütlenmiş ve kendi içinde sınıflara ayrılmış bir toplum almıştı. Yönetim dini, askeri ve seçkin grupların elindeydi.¹²⁴ Yine Uruk dönemi orduların ve örgütlü savaşların da ortaya çıktığı dönemdir. Anadolu ile bağlantı kurulmuş, bazı temel ihtiyaç maddeleri Fırat Nehri üzerinden Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki merkezlere taşınmıştır. Bu dönemin öne çıkan nesneleri olarak sayabileceğimiz konik çiviler ve silindir mühürlere bu bölgedeki pek çok yerde rastlanmıştır.¹²⁵ Buradan da anlaşıldığı gibi Uruk kültürü ticaret vasıtasıyla kendisine yayılma alanı sağlamıştır.

İlk yazılı kayıtlar, IV. Uruk Döneminde (3500-3200) görülmeye başlar. Kil tabletler üzerine resim yazısı ile ekonomik işler kayıt altına alınmaya başladı.¹²⁶ Sümerce yazılı çivi yazısı ise daha sonraki dönemden, III. Uruk Döneminden (3200-2900) ya da Cemdet Nasr

¹¹⁶ Köroğlu 2010, s.50

¹¹⁷ Crawford 2005, s.41.

¹¹⁸ Crawford 2010, s.18.

¹¹⁹ Pollock 2010, s.19.

¹²⁰ Kınal 1983, s.39.

¹²¹ Crawford 2010, s.18.

¹²² Köroğlu 2010, s.51.

¹²³ Kınal 1983, s.40.

¹²⁴ Roaf 1996, s.59. Crawford 2010, s.18 .

¹²⁵ Köroğlu 2010, s.51-52.

¹²⁶ Köroğlu 2010, s.50., Crawford 2010, s.18., Pollock 2017, s.19.

olarak bilinen dönemden gelir.¹²⁷ Yazının icadı, doğal ve teorik bilimlerin ortaya çıkışı ve temsili sanatın icra edilmesi “kent devriminin” de ayrılmaz öğeleridir.

2.1. Uruk Devrin’de Dilmun

M.Ö. 4. binyılda, Bahreyn adasının bahsi Mezopotamya metinlerinde görülmeye başlamışsa da ada henüz iskan edilmiş durumda değildi. Buraya ancak balıkçılar ve tüccarlar geliyor, fakat onlar da kalıcı olmuyordu. Özellikle balıkçılar bu işi mevsimlik olarak yapıyordu. Adanın geniş oranda iskân edilmesi yaklaşık olarak M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısına denk gelmektedir.¹²⁸ Daha erken dönemde, M.Ö. 4. binyılın sonları, M.Ö. 3. binyılın başlarında Sami kültürüne sahip pek çok kent yerleşime hala açıkken, Bahreyn ve Suudi Arabistan’da çok az yerleşim vardı. Kuveyt’te ise o döneme ait hiçbir yerleşime rastlanmamıştır. Yerleşimin olmamasının ya da az olmasının nedenlerinden birisi, havanın 4. binyılın başlarında ısınmaya başlamış olması olabilir. Diğer ihtimal ise denizin yükselmesi neticesinde 4. binyıl yerleşmelerinin sular altında kalmış olmasıdır.¹²⁹

Mezopotamya ile Basra Körfezi arasındaki ilişki Obeyd IV döneminde çökmeye başlamış ve Obeyd V devrinde durmuş gibi görünür. Devam eden süreçte, Uruk döneminde iki bölge arasındaki teması dair çok az kanıt bulunmaktadır. Suudi Arabistan’ın Doğu Bölgesi’nde ve Bahreyn’de az miktarda Uruk çanak çömleği ve bazı simgeler içeren birkaç tane kil bulla bulunmuştur. Saar bölgesine yakın bir yüzey araştırmasında ise Uruk döneminin belirleyici özelliklerinden sayılan bir adet şevli kenarlı kase parçası bulunmuştur.¹³⁰

Obeyd döneminden farklı olarak az miktarda Uruk devri çömleğinin Arap sahillerinde bulunmuş olması, iki bölge arasındaki temasın sınırlı olduğunu ve bu dönemde Mezopotamya ticaretinin Anadolu ile yapıldığını gösterir.¹³¹ Uruk III Devri metinlerindeki referanslar, bu dönemdeki tablet oranıyla kıyaslandığında nispeten azdır. Yine bu durum da bu dönemde Mezopotamya’nın ana maden kaynaklarının Anadolu’da olduğunu ve Dilmun bakırının bu süreçte ekonomik sıralamanın başında gelmediğini gösterir. Anadolu’da bulunan madenler, koloniler vasıtasıyla Fırat nehri üzerinden rahatlıkla aşağı bölgelere aktarılırdı. Bu da bu dönemdeki ana ticari tedarik rotası olarak kabul edilebilir. Uruk döneminde Mezopotamya’nın ticareti, Anadolu’nun iç bölgelerine dayanıyordu. Uruk devrinin sonuyla birlikte bu tablo

¹²⁷ Kuhrt 2010, s.28. Roaf 1996, s.58.

¹²⁸ Crawford 1998, s.4.

¹²⁹ Potts 1993, s.180.

¹³⁰ Crawford 2005, s.42.

¹³¹ Crawford 2010, s.191.

değiştii. Fırat rotası çöktü ve yaklaşık aynı zamanda Dilmun'dan söz eden ilk yazılı metinler, Güney Mezopotamya'da bulundu.¹³²

M.Ö. 3400-3000 arasındaki dönemlere gelindiğinde, Bahreyn ve Suudi Arabistan'ın kuzey kıyı şeridindeki Mezopotamya kökenli buluntuların oranında artış gözlemlenmiştir. Zahran'da (Dhahran) bulunan kil bullalar, Mezopotamya ve Susa'daki Geç Uruk devri örnekleriyle kıyaslanabilecek özelliklerdedir. Bunun dışında yine Zahran'da deve tüyü renkli bir ibrikle Bahreyn'de bulunan Barbar tapınağı yakınında çok renkli bir çömlek parçası da bulunmuştur. Geç Uruk ve Cemdet Nasr ile çağdaş olan bu dönemde Dilmun'a da referansların bulunduğu proto-çiviyazılı arkaik Uruk metinleri de ele geçmiştir.¹³³

2.3. Cemdet Nasr Devri (M.Ö. 3100-2900)

Bu dönem mimari, sanat ve teknik gibi alanlarda Uruk Devri özellikleri gösteriyor olsa da¹³⁴ Uruk Devri kadar yenilikçi bir devir değildir. Uruk ve Er Hanedanlar Devri ile olan ilişkileri ise hala tartışılmaktadır.¹³⁵ Fakat yine de Kış kentinin 24 km kuzeydoğusundaki Cemdet Nasr tepesinde bulunan farklı özelliklerdeki seramikler nedeniyle bu dönem, Uruk Devri içerisinde değil, Cemdet Nasr adı altında değerlendirilmektedir.¹³⁶ Farklılık gösteren bu seramikler, kırmızı ve siyah renkle boyanmış, doğadan alınan geometrik şekillerle süslenmiş çömleklerdir ve kendilerine geniş bir yayılım alanı bulmuşlardır.¹³⁷

Uruk dönemi ile kıyaslandığında Cemdet Nasr Devri'ne ait buluntular oldukça kısıtlıdır. Bu durum, bu dönemde ticari ve kültürel faaliyetlerin de az olduğunu göstermektedir.¹³⁸ Ayrıca devrin çok kısa sürmesi ve bu döneme ait kalıntıların da kısıtlı olması nedeniyle hakkında fazla bilgimiz bulunmamaktadır. Genelde süssüz kaplar üretilmiş, nadiren süslü kaplar da bulunmuştur ve bu kaplar Cemdet Nasr Devri'nin ayırt edici özelliği olmuştur. Bu dönemin kapları Uruk devrinden farklı olarak omuzlu ve sivri diplidir.¹³⁹ Bir kenarı mor boyanmış bir eşya, hala Ebu Salabih gibi ören yerlerinde Uruk ve Er Hanedanlar Dönemi'ne ait eşya tabakaların arasından çıkmaktadır.¹⁴⁰

¹³² Crawford 1998, s.4-150.

¹³³ Potts 1993, s.180-181.

¹³⁴ Köroğlu 2010, s.55.

¹³⁵ Crawford 2010, 19,

¹³⁶ Kinal 1983, s.42.

¹³⁷ Köroğlu 2010, s.55.

¹³⁸ Köroğlu 2010, s.57.

¹³⁹ Kinal 1983, s.42. Pollock 2017, s.20.

¹⁴⁰ Crawford 2010, s.20.

Bu dönemde Güney Mezopotamya’da yapı tipleri ve mimari çeşitlilik artmıştır.¹⁴¹ Dönemin en önemli yapısı, güneşte kurutulmuş yahut pişirilmiş tuğlalardan inşa edilen resmi yahut dini bir binadır. Bina düz bir dama ve bir direnaj sistemine sahiptir.¹⁴² Bu dönemde yazılmış olan yazılmış kısmen resim yazılı tabletler kendine has özellikler gösterdiği için diğer devirlerde yazılmış metinlerden ayrılırlar.¹⁴³ Sümerce yazılmış ilk tabletler, Cemdet Nasr, Ur ve Tell Ukair’de bulunmuştur. Bu tabletler ve bulunan mühürler, bu devirde gerçekleştirilmiş olan ticari faaliyetler hakkında bilgi alabilmemiz için önemli ipuçlarıdır.¹⁴⁴

Cemdet Nasr’ın coğrafi kapsamı hala daha tanımlanmış değildir. Geçmişte Diyala Vadisi’nde ve güney kesimde oldukça sınırlı, yerel bir dağılımı olması muhtemeldir. Bu devre ait özelliklerdeki kaplar aynı zamanda Körfez sahillerinde ve Umman’da da bulunmuştur.¹⁴⁵ Güney Mezopotamya’da Uruk ve arkasından Cemdet Nasr devirleri yaşanırken Kuzey Mezopotamya’da bu sürece Gawra Dönemi denir.¹⁴⁶

2.3.1, Cemdet Nasr Devrin’de Dilmun

Cemdet Nasr Devrine ait çok fazla kalıntı yoktur. Aynı şekilde Bahreyn yahut Doğu Arabistan’da da Cemdet Nasr dönemi ile çağdaş olan ve Dilmun’u işaret eden çok az sayıda arkeolojik kalıntı mevcuttur.¹⁴⁷ Bu kalıntılardan bazısı, M.Ö. 3400-3000 arasına tarihlenmiş, Bahreyn ile Güney Arabistan’ın sahil şeridinde ele geçmiş ve Mezopotamya kökenli oldukları tespit edilmiş bazı malzemelerdir.¹⁴⁸ Bu buluntuların içerisinde Zahran’da bulunmuş ve Mezopotamya ve Susa’daki Geç Uruk devri örnekleriyle kıyaslanabilen kil bulla da vardır.¹⁴⁹ Yine Zahran’da deve tüyü renkli bir ibrik ve Bahreyn’deki Barbar tapınağı yakınında çok renkli kap parçası da bulunmuştur.¹⁵⁰ (Harita 6)

Cemdet Nasr devrine ait bir adet damga mühür, Al-Hajjar’da Höyük I’de bulunmuş ve yayınlanmıştır.¹⁵¹ Yarım küre şeklindeki bu mühür bir nevi yadigâr, hatıra yahut tılsımlı bir nesne olarak düşünülerek mezara bırakılmış olmalıdır.¹⁵² Doğu Arabistan’da da Al-Hajjar’daki

¹⁴¹ Pollock 2017, s.20.

¹⁴² Köroğlu 2010, s.55.

¹⁴³ Crawford 2010, s.20.

¹⁴⁴ Köroğlu 2010, s.56.

¹⁴⁵ Crawford 2010, s.20.

¹⁴⁶ Köroğlu 2010, s.57.

¹⁴⁷ Potts 1983, s.15.

¹⁴⁸ During-Caspers 1986, s.289., Potts 1993, s.180.

¹⁴⁹ Potts 1993, s.180.

¹⁵⁰ During-Caspers 1986, s.287., Potts 1993, 181.

¹⁵¹ Potts 1983, s.15.

¹⁵² During-Caspers 1986, s.287; Rice 2003, s.237.

gibi Cemdet Nasr tarzında sadece ait bir adet damga mühür üretimi gerçekleştirmiştir.¹⁵³ Tarut Adası’da, Zahran ve Abkayk’taki mezar ve yerleşim alanlarında Cemder Nasr çömleklerine rastlanmış, I. Barbar tapınağının kuzey kısmında ise çok renkli bir çömlek parçası kaydedilmiştir.¹⁵⁴

Mezopotamya’daki Geç Uruk ve Cemdet Nasr ile çağdaş olan dönemde, içinde Dilmun isminin de geçtiği görülen proto-çiviyazılı arkaik Uruk metinleri ele geçmiştir.¹⁵⁵ Uruk ve Cemdet Nasr metinlerinde Dilmun ismine rastlanmış olması, bu dönemlerde Dilmun’un var olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu metinlerden birisi, hizmetkarların isimlerinin yazılı olduğu bir listedir. Bu listede kişi isimleriyle birlikte, muhtemelen hizmetkarın kendisinin ya da akrabalarının doğduğu yerleri işaret ettiği düşünülen yer isimleri de verilmiştir. Burada Dilmun isminin de verilmiş olması, ilerleyen zamanlarda Dilmun-Mezopotamya-Cemdet Nasr arasındaki ilişkiye dair fikirlerin oluşması için oldukça önemlidir.

156

2.4. ER HANEDANLAR DEVRİ (M.Ö. 2900-2350)

Güney Mezopotamya’nın Cemdet Nasr Devri’ni takip eden ortalama 550 yıllık süreç, Er Hanedanlar dönemi olarak adlandırılır ve Er Hanedanlar I (M.Ö. 2900-2750), Er Hanedanlar II (M.Ö. 2750-2600), Er Hanedanlar IIIa (M.Ö. 2600-2450) ve Er Hanedanlar IIIb (M.Ö. 2450-2350) olmak üzere dört başlıkta incelenir.¹⁵⁷ Geç Uruk devrinin çökmesinden sonra Güney Mezopotamya’da kültürel boşluk önce Cemdet Nasr ve sonra Er Hanedanlar dönemleriyle doldurulmuştur. Uruk’tan Cemdet Nasr ve Er Hanedanlar dönemine geçişte ise büyük kesintiler olmamıştır.¹⁵⁸

Bu dönemin karakteristik özelliklerini yansıtan malzemeler, kilden imal edilmiş olan dışbükey tuğlalar, ortası delik ve dört köşeli, üzerinde kabartmalar bulunan adak levhaları, kabartmalı şekilde tasarlanmış silindir mühürler ve en önemlisi menekşe kırmızısı renkte bezemeli kaplar olarak bilinen seramiklerdir.¹⁵⁹ Bu kaplar, özellikle bir geçiş evresi olarak sayılan Er Hanedanlar II Dönemi’nin temsilcisi sayılır ve ilk olarak Hamrin’de

¹⁵³ Potts 1983, s.15.

¹⁵⁴ During-Caspers 1986, s.287.

¹⁵⁵ Potts 1993, s. 181.

¹⁵⁶ During-Caspers 1986, s.287.

¹⁵⁷ Köroğlu 2010, s.60.

¹⁵⁸ Roaf 1996, s.78-79.

¹⁵⁹ Kinal 1983, s.49.

bulunmuşlardır.¹⁶⁰ Diğer bir çömlek stili ise geometrik desenlerin işlendiği çömleklerdir. Kısacası çömlek ve silindirlerdeki üslup değişmiştir.¹⁶¹

Er Hanedanlar Dönemi'nde, köylü nüfus yerleşim alanlarını terk ederek etrafı surlarla çevrilmiş olan kentlere göç etmişti. Bu göçler neticesinde bir ya da birkaç kent merkezinden oluşan, etrafı bir kırsal alanla çevrili olan kent devleti modeli ortaya çıkmıştır. Güney Mezopotamya'nın bu şekilde kent devletlere bölünmüştü.¹⁶² Bu kent devletlerin her biri kendi yöneticisine sahipti ve hanedanın babadan oğula geçtiği bir sistemle yönetiliyordu. Varlıklarını zaman zaman savaşa varan çatışmalar hali içinde sürdürüyordu.¹⁶³ Bölgede 18'i büyük olmak üzere 35 kadar şehir ve kasaba bulunuyordu. Önemli krallıklar arasında Sippar, Kiş, İsin, Nippur, Adab, Zabalam, Şuruppak, Umma, Girsu, Lagaş, Badtibira, Uruk, Larsa, Ur ve Eridu sayılabilir.

Sümer kentlerinde merkezde yüksek bir alan üzerine inşa edilmiş tapınaklar olurdu. Bu tapınaklar Sümerlerce mimariye kazandırılmış bir mimari yapı biçimi olan zigguratlardır ve tapınak mimarisinin de son formudur.¹⁶⁴ Zigguratlara ilk olarak Er Hanedanlar III dönemine ait ören yerlerinde rastlanmıştır. Mimaride bu döneme ait sayılan dışbükey tuğlalar, balık kılıcı şekli oluşturacak şekilde dizilerek kullanılmıştır.¹⁶⁵ Saray yapısına ise ilk kez Er Hanedanlar II devrinde rastlanmıştır. Bu durum din ve devlet işlerinin artık ayrı kollardan idare edilmeye başladığı şeklinde yorumlanmıştır.¹⁶⁶

2.4.1. Er Hanedanlar Devri'nde Dilmun

M.Ö. 3. binyılın başlarında, Abkayk'ın 13 km güneydoğusundaki Sabkha Hammam'daki mezarlarda Er Hanedanlar I ve II devilerine ait çanak çömlek örnekleri bulunmuştur. Karşılaştırılabilir örnekler ayrıca Hofuf yakınlarında, Umm ar-Ramadh yerleşiminde çıkarılmıştır. Er Hanedanlar II ve III devirlerini temsil eden çanak çömlek, insan heykelleri, yumuşak taştan yapılmış gemi parçaları ve kaymak taşından yapılmış çanakları içeren önemli miktarda malzeme de Qatif Vahası'nın tam karşısında bulunan Tarut Adası'ndan çıkarılmıştır.¹⁶⁷ Doğu Arabistan'dan, özellikle Tarut ve Abkayk'tan elde edilen arkeolojik

¹⁶⁰ Roaf 1996, s.79.

¹⁶¹ Crawford 2010, s.20.

¹⁶² Pollock 2017, s.21.; Roaf 1996, s.79.

¹⁶³ Pollock 2017, s.21.; Köroğlu 2010, s.65.

¹⁶⁴ Köroğlu 2010, s.65.

¹⁶⁵ Crawford 2010, s.21.

¹⁶⁶ Kinal 1983, s.51.

¹⁶⁷ Potts 1993, s.181-184.

kanıtlar, Er Hanedanlar Devrinde Mezopotamya ile olan bağlantıyı göstermede Bahreyn'deki çağdaş tarihli malzemelerin hepsinden daha aydınlatıcıdır.¹⁶⁸

Umm an-Nussi de dahil olmak üzere Er Hanedanlar I ve II devirlerine ait pek çok kalıntının bulunduğu tüm bu yerleşimlerin aksine Bahreyn'den çok az sayıda arkeolojik kalıntının çıkmış olması, bu dönemde Dilmun yerleşiminin Bahreyn'den ziyade Arap anakarasında olduğuna işaret eder.¹⁶⁹ Er Hanedanlar Devri'nin büyük bir kısmında Dilmun'u büyük oranda Arap anakarası temsil ediyordu fakat sonraki dönemlerde Bahreyn Adası Dilmun'u temsil etmeye başlamıştır. Arkeologlar başlangıçta buralarda küçük yerleşimlerin olduğunu tespit etmiştir. İlerleyen dönemde, Sargon'un Akad tahtında bulunduğu zamanlarda (yak. M.Ö. 2300) daha büyük yerleşimler kurulmuştur.¹⁷⁰

Mezopotamya'dan Arabistan coğrafyasına yapılan ithalata dair bağlantılar, Er Hanedanlar Dönemine ait çivi yazılı kaynaklarında Dilmun'dan bahseden pek çok ifade sayesinde gözlemlenebilir.¹⁷¹ Tello'da bulunan Geç Er Hanedanlar krali yazıtları, Dilmun'dan getirilen bakır ve “yabancı ülkelerin” odunlarından bahseder.¹⁷² Hem bu yazılı kaynaklardan hem de kralların yazıtlarından bilindiği kadarıyla Sargon öncesi dönemde bazı Sümer kralları, gümüş, süt ve tahıl gibi ürünler karşılığında Dilmun'dan bakır alıyordu.¹⁷³ Bu kralların en başında Lagaş'ta güçlü bir hanedanlık kurmuş olan Ur-Nanşe gelir. Yaklaşık olarak M.Ö. 2450'lerde hüküm sürmüş olan bu kral, bir stel ve bir tablette Dilmun Ülkesi'nin kendisine haraç olarak yabancı ülkelerden odun getirdiğini kaydetmiştir.¹⁷⁴ Girsu'da bulunan, Er Hanedanlar III devrine tarihlenmiş bir mektupta, bir Dilmun kraliçesinin, Lagaş kraliçesine hediyeler yollamış olduğundan bahsedilir.¹⁷⁵

Er Hanedanlar III Döneminde Dilmun'dan getirilen bakır, Magan ya da Meluhha gemileri aracılığıyla da geliyordu. Dilmun'da bakır madeninin bulunmuyor olması, nispeten daha az şehirleşmiş ve kendine ait bakır madenleri olan Magan'dan bakır almasına neden oluyordu. Dolayısıyla Mezopotamya'nın Er Hanedanlar Devri'ndeki en önemli bakır tedarikçisi Magan Ülkesi'ydi ve bu bakıra Dilmun aracılığı ile erişiyordu. Dilmun gemileri bu dönemde belki de ülkenin ekonomik başarısının anahtarıydı. Uzak ülkelerden kendisine getirilen malları başka yerlere dağıtan bu gemiler, ülkeyi zenginleştirdi. Bunun yanında Er Hanedan ve Akkad

¹⁶⁸ Potts 1983, s.16.

¹⁶⁹ Potts 2009, s.31.

¹⁷⁰ Podany 2010, s.46.

¹⁷¹ Potts 1993, s.184.

¹⁷² Potts 2009, s.31.

¹⁷³ Podany 2010, s. 46.

¹⁷⁴ Kramer 1963, s.112.

¹⁷⁵ Laursen 2008, s.155.

dönemlerinde Dilmun'un yakınındaki Tarut Adası, geniş bir alanda oldukça talep gören kloritten yapılmış kapların kaynağıydı ve bu kaplar buradan çok geniş bir alana dağıtılmaktaydı.¹⁷⁶

Er Hanedanlar III Devri'nden en iyi bildiğimiz şehir Lagaş'tır. Buradan bulunan pek çok çivi yazılı tablet, bu kentin ve komşularının durumu hakkında bilgi verir. Fakat bu metinlerin Lagaş kralları tarafından yazdırılmış olması, tarafsızlıklarına gölge düşürür.¹⁷⁷ Lagaş, Umma kenti ile yaşamış olduğu sınır çatışmalarıyla çivi yazılı kayıtlarda görülür.¹⁷⁸ Bu sülalenin en meşhur kralı, Umma kentini mağlup etmesine atfen Akbabalar Steli'ni yaptıran I. Eannatum'dur.

Lagaş Hanedanlığı döneminde Dilmun Ülkesi, Mezopotamya'nın odun ve bakır ihtiyacını karşılıyordu. Bu bilgi, Lagaş Kralları Ur-Nanşe, Lugalbanda ve Urukagina'nın hakimiyetleri dönemine ait, Dilmun'dan Lagaş kentine gönderilen malların sevkiyatına ilişkin metinlerden bilinmektedir.¹⁷⁹ Lagaş şehrinde güçlü bir krallık kurmuş olan Ur-Nanşe, inşa faaliyetlerini ve tanrı heykelleri ile kanal kazılarının yapılmasını kayda geçiren elli kadar yazıt bırakmıştır. Bu yazıtların içinde, bir stel ve bir tablette geçen¹⁸⁰ "Dilmun tekneleri ona (Ur-Nanşe'ye) yabancı ülkelerden haraç olarak kereste getirdi" (Resim 15) cümlesine bakılırsa, buradan Ur-Nanşe'nin Basra Körfezi'nin ötesindeki yabancı ülkelerin denetimini elinde tutacak kadar güçlü bir kral olduğunun ima edildiği görülebilir.¹⁸¹

Er Hanedanlar IIIa devrinde hüküm sürmüş olan Ur-Nanşe'nin yabancı ülkelere gelen bu ahşap malzemeleri, yapıların çatılarını kaplamak için kullanmış olduğu biliniyor.¹⁸² Sargon öncesi Lagaş dönemi ekonomik metinlerinde, Dilmun'dan gelen özel bir hurma türünden de bahsediliyor.¹⁸³ Onun döneminde bizzat "Dilmun gemileri" geniş çaplı deniz ticareti gücünü gösteren bir sembol sayılıyordu.¹⁸⁴ Halefleri olan Lugalanda ve Uruinimgina döneminde Dilmun ile ticari ilişkiler devam etmiştir. Bu iki kral, devlet depolarındaki reçine, yağ, gümüş ve tekstil ürünü gibi malları Lagaşlı tüccarlara dağıtmıştır. Tüccarlar Dilmun ile bakır, keten, soğan gibi mallar için ticarete bulunmuşlardır.¹⁸⁵

¹⁷⁶ Podany 2010, s.46-47.

¹⁷⁷ Kinal 1983, s.57-58.

¹⁷⁸ Mierop 2006, s.70.

¹⁷⁹ Bryce 2009, s.197.

¹⁸⁰ Kramer 1963, s.112.

¹⁸¹ Kramer 2002, s.78.

¹⁸² Crawford 2010, s.70.

¹⁸³ Crawford 2010, s.54.

¹⁸⁴ Rice 1994, s.109.

¹⁸⁵ Weisgerber 2010, s.137.

2.6. AKKAD DEVRİ (M.Ö. 2350-2150)

Mezopotamya’da M.Ö. 2334’de bir Sami olan Sargon’un Akkad tahtına çıkmasıyla Er Hanedanlar Devri sona ermiştir. Bu krallık 200 yıl kadar varlığını sürdürmüştür. En önemli iki hükümdarı ise I. Sargon ile Naramsin’dir. Krallığın kurucusu Sargon (Şarrukin)’dur. Kiş yahut Babil yakınlarında Agade kentini kurmuştur.¹⁸⁶ Sargon’un başkanlığında ilk kez merkezi bir devlet kurulmuş, zamanla fetihlerle genişleyen bu devlet Güneydoğu Toroslar ve Lübnan Dağları’ndan Basra körfezi ve Zağros Dağlarına kadar uzanan bir imparatorluk kurmuşlardır. Hatta İç Anadolu’daki Puruşanda kentine ve Kıbrıs adasına kadar uzandıkları efsanevi olarak görülse de bazen bu bilgiler kabul görmektedir. Akkad Devleti de ihtiyaçlarını ticaret yoluyla sağlıyordu. Ne yazık ki başkent Agade kentinin bulunamamış olması devlet hakkındaki bilgilerimizi kısıtlamaktadır. Sargon ve Naramsin’e ait stel parçaları sanatsal yönlerinin de kuvvetli olduğunu göstermektedir.

2.6.1. Akkad Dönemi’nde Dilmun (M.Ö. 2334-2279)

Akkad dönemine bakıldığında Dilmun hakkındaki bilgilerin Sargon dönemine ait olduğu görülmektedir. Kral Sargon, Kiş kentine yakın bir yerde Agade kentini kurdu ve kısa bir süre içinde bu kent, döneminin en önemli kentlerinden birisi haline geldi. Kentin rıhtımına Dilmun, Magan ve Meluhha gibi ülkelerin gemilerini yanaşırdı ve dünyanın dört bir yanından bu şehre hediyeler gelirdi.¹⁸⁷ Sargon bunları önemli olaylar olarak kabul eder ve unvanları arasında sayar. Günümüze kalan bir yazıtta ise Sargon, gururlanarak Dilmun gemilerinin korkusuzca Agade limanlarına yaklaştıklarını söyler:

*Kiş Kralı Sargon, otuz dört seferde galip geldi ve deniz kıyısına kadar tüm şehirleri yıktı. Agade limanlarına Meluhha’dan ve Dilmun’dan gelen gemilerin yanaşmasını sağladı. Enlil kimsenin Sargon’a karşı gelmesine izin vermedi. 5400 asker her gün onun sarayında yemek yedi/doydu.*¹⁸⁸

Nissen’e göre, Sargon’un “Meluhha, Magan ve Dilmun’dan gelen gemiler Agade rıhtımına demir attı” demesi, özellikle Basra Körfezi’ndeki ve Kızıl Deniz kıyılarındaki ülkelerle yapılan ticareti tekeline aldığı şeklinde yorumlanmalıdır.¹⁸⁹ Çünkü Mezopotamya’daki siyasal güç Akkadlıların elinde idi ve doğal olarak gemiler ve kervanlar malları öncelikle Agade’ye getiriyorlardı.

¹⁸⁶ Köroğlu 2011, s.76-77.

¹⁸⁷ Kramer 2002, s.88, Rice 1994, s.107.

¹⁸⁸ Rice 1994, s.108.

¹⁸⁹ Niessen 2004, s.195.

Sargon, Sümer kentlerini işgal ettikten sonra Kutsal Ülke olarak sayılan Dilmun'u da fethetmeye hazır sayılırdı. Bu dönemde gerçekten de Dilmun'un öncül kentlerinden olan Bahreyn Kalesi'nin erken yerleşimine (Şehir I) ait kalıntılarda ani bir yıkım olduğuna dair kanıtlar bulunmuştur.¹⁹⁰ Fakat burada tespit edilen yangının daha geç dönemde (M.Ö. 2050) ortaya çıktığını ve muhtemelen de duvar ören işçilerin yemek pişirmek amaçlı kullandıkları fırından çıkmış olduğunu artık bilebiliyoruz. O sebeple buradaki tahribat, artık Sargon'un M.Ö. 2300'lerde yapmış olduğu seferle ile ilişkilendirilmemektedir.¹⁹¹ Bu iddianın aksine, Sargon'un burada zayıf bir savunma ile karşılaşarak askeri güçleri sayesinde bölgeyi kolayca hakimiyeti altına aldığı düşünülür.¹⁹²

Er Hanedanlar döneminin büyük bir kısmında Dilmun, Arabistan ana karasında bulunuyordu. Fakat sonradan Bahreyn Adası egemen oldu. Arkeologlar, toplulukların başlangıçta küçük olduğunu fark ettiler ancak Sargon'un Akkad tahtında olduğu zamanlarda, yaklaşık olarak M.Ö. 2300 civarında adada çok daha büyük bir şehir kuruldu ve bir sebepten ötürü de Dilmun ekonomisi yükselişe geçti. Sargon'dan önce bazı Sümer kralları, yün ve gümüşün yanında süt ve tahıllardan yapılan bazı gıdalar karşılığında Dilmun'dan bakır aldılar. Bakır Umman'dan çıkarılmakta ve Dilmun aracılığıyla Mezopotamya'ya taşınmaktadır. Böylece Dilmun gemileri, bir yerden aldığı malı başka bir yere satarak ülkeyi zenginleştirdi.

Er Hanedanlar döneminde oldukça yayılmış olan yeşil klorit taşından üretilen kaplar, Akkad döneminde de oldukça ilgi görüyordu.¹⁹³ Bunun yanı sıra Şehir II olarak isimlendirilen yerleşim döneminde, güney kısımda bulunmuş olan kırmızı bezemeli çömlekler de Akkadlı Sargon dönemiyle çağdaştır.¹⁹⁴ Sargon, Meluhha, Magan ve Dilmun gemilerinin kendi limanlarına yanaşmasıyla övünürken halefleri olan Maniştusu (M.Ö. 2269-2255) ve Naram-Sin (M.Ö. 2254-2218) de Magan'ı ele geçirmek için uğraştılar ve oraya önem verdiler. Naram-Sin bunu başardı ve Magan'ı ele geçirerek yöneticisi Manium'u yakaladı ve burada üstünlüğünü göstermiş oldu.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Rice 1994, s.106.

¹⁹¹ Höglund 2013, s.542.

¹⁹² Rice 1994, s.107.; Sargon'un kendi sözleri: "insanlığı yönettim... bakır kazmalarda büyük dağları aştım... deniz ülkelerini üç kere (denizden) dolaştım. Dilmun [bana itaat etti]." Podany 2010, s. 44-45.

¹⁹³ Podany 2010, s.46.

¹⁹⁴ Bibby 1969, s.180.

¹⁹⁵ Hoyland 2001, s.15.

2.7. II. LAGAŞ SÜLALESİ – GUDEA DÖNEMİ VE DİLMUN

II. Lagaş Sülalesi (M.Ö.), son Akkad krallarından olan Şudurul'un zamanında, Ur-Bau tarafından kurulmuştur. Sülalenin ikinci kralı olan Gudea, Ur-Bau'nun üç damadından birisidir.¹⁹⁶ Gudea krallığının kapsamı tam olarak bilinmemektedir fakat Uruk Kralı Utuhegal ve Ur Kralı Ur-Namnu ile çağdaş olduğu söylenir.¹⁹⁷ Lagaş Devleti'nin başkenti Girsu (Telloh) kenti idi. Lagaş ise Tell Hibe kentidir. Buralarda Fransızların yaptığı kazılarda bu krallığa ait binlerce tablet ve heykeltıraşlık eserleri bulunmuştur. Lagaş Devlet, Güney Mezopotamya'nın bir kısmına hükmediyordu.

II. Lagaş Hanedanlığı döneminde, Gudea'nın yaptırdığı ve kendisinin tasvir edildiği heykellerde bulunan yazıtlarda, onun dini ve siyasi icraatının yanında inşa ve tamirat faaliyetleri de kaydedilmiştir. Bu yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Gudea, Gutı istilasına karşı uygar dünya ülkeleri ile arasındaki ticari ilişkileri sıkı tutmaya çalışıyordu.¹⁹⁸

Yazıtlardan birisinde “Magan, Meluhha, Gubi ve Dilmun haraç verdi, gemileri ise Lagaş'a geldi” ifadesi bulunmaktadır. Yine bu dönemde Ningirsu için yapılan tapınağa, Magan ülkesinden diorit, Hahu'dan altın ve Lübnan'dan sedir ağacı getirildiği de bilinmektedir.¹⁹⁹ Toplam on bir Gudea heykelinden sekiz tanesinde Magan'dan siyah renkli sert diorit taşlarının getirilmesi konusuna değinilmiştir. Metinler karşılaştırıldığında ise Dilmun, Magan ve Meluhha gibi ülkelerden alınan tüm materyallerin teknelerle Dicle yahut Fırat nehri boyunca teknelerle taşındığı ve sonra da buradan bir kanal aracılığıyla gemilerin yanaştığı ve mallarını bıraktığı Lagaş limanına ulaştığı anlaşılmaktadır.²⁰⁰ Bu döneme ait metinler bizlere, Dilmun ile Mezopotamya arasındaki ticari ilişkilere dair bilgiler sağlamaktadır.²⁰¹

2.7. III. UR DÖNEMİNDE DİLMUN

Lagaş krallığının ortadan kalmasıyla Güney Mezopotamya'da iktidar, III. Ur Hanedanlığı'na geçer.

Bu dönemde Dilmun, önemli bir ticaret limanı olduğu için bu dönemdeki durumu III. Bölüm'de ele alınmıştır.

¹⁹⁶ Kinal 1983, s.88.; Kramer 2002, s.95.

¹⁹⁷ Roaf 1996, s.100; Kramer 2002, s.96-97.

¹⁹⁸ Kramer 2002, s.95.

¹⁹⁹ Sagss 1962, s.54.

²⁰⁰ Price 1924, s.114.

²⁰¹ Bryce 2009, s.197.

2.8. ASSUR KAYNAKLARINDA DİLMUN

Assur Devleti tarihi genel olarak üç evrede incelenir: Eski Assur, Orta Assur ve Yeni Assur Dönemleri. En güçlü döneminin I. Şamsi Adad dönemi olduğu kabul edilen bu devlet, zamanla imparatorluk haline gelmiş ve döneminin önemli güçleri olan Mısır ve Anadolu'da etkin olabilmişlerdir.²⁰² Assur Devleti'nin tarihi, M.Ö. 3. binyılın başlarında kurulmuş olan Assur kentinde başlamıştır. Assur, hem kentin hem de kente egemen olan tapınağın adanmış olduğu tanrının adıdır. Bu kent, M.Ö. 3. binyılın ortalarından itibaren pek çok kez güneyinde kalan güçlü devletlerin himayesine girmiştir. Fakat III. Ur Krallığı'nın parçalanmasından sonra tekrardan bağımsızlığını kazanmıştır.²⁰³ Bu topluluk, Akkadca'nın Eski Assur lehçesini kullanmıştır. Babil lehçesini kullanma geleneğini başlatan I. Şamsi Adad haricinde yazıtlarını bu lehçeyle yazmışlardır.²⁰⁴ Assur Ülkesi'nde yaşayan topluluklar arasında, Akkad göçlerinden sonra buraya yerleşen Assurlular, batı Sami grubundan Amurrular ve kuzeybatı'dan gelen Hurriler bulunmaktaydı. Hurriler, devletin zayıf olduğu dönemlerde ülkeye hâkim olmuşlardır.

Eski Assur Krallığı'nın bir devlet olarak kendinden söz ettirmesi, I. Şamsi Adad dönemi ile başlar. Kendisinden önce listelerde hâkimiyet yılları belirsiz 6 kralın ismi geçer. Bu devletin en önemli icraatı, M.Ö. 1920-1750 yılları arasındaki Anadolu'ya yaptıkları kervan ticaretleridir.²⁰⁵ Bu devre ait bililerin azlığı Assur kentinde yapılan kazılarda Eski Assur tabakalarına ulaşılammış olmasıdır. Belgelerin çoğunluğu I. Şamsi-Adad'ın sonradan yerleştiği Şubat-Enlil (Tell Leylan), dönemin önemli merkezlerinden Mari (Tell Haririr) ve çoğunluğu ticari tabletlerden oluşan Kültepe (Kaniş)'den ele geçmiştir.

İşme-Dagan'ın Babil kralı Hammurabi karşısında mağlup olmasından sonra I. Aşur-uballit arasındaki üç asırlık dönem Assurlar açısından belirsizdir. Mitanni'nin çökmesiyle I. Aşur-uballit (M.Ö. 1353-1318) Assur'a bağımsızlığını yeniden kazandırmak için bu durumu fırsat bilerek işe koyuldu. I. Salmaneser döneminde Mitanni Devleti'nden geriye kalanlar da yıkıldı. I. Tukulti Ninurta döneminde ise oldukça güçlenmiş oldu.²⁰⁶

Orta Assur Devri sonrasında devlet oldukça zayıflamıştı. II. Assur-dan (M.Ö. 934-912) ve oğlu II. Adad-Ninari (M.Ö. 911-981) dönemiyle Yeni Assur Devleti dönemi başlamıştır. III. Tiglat-pileser'le başlayan oğlu II. Sargon'la devam eden fetihlerle krallık imparatorluk haline gelmiş, II. Aurnasirpal (M.Ö. 883-859) döneminde ise genişlemeye devam etmiştir.²⁰⁷

²⁰² Köroğlu 2011, s.101-102.

²⁰³ Radner 2008, s.4-5.

²⁰⁴ Kuhrt 2010, s.108-109.

²⁰⁵ Köroğlu 2011, s.101-102.

²⁰⁶ Hrouda 2016, s.45-46.

²⁰⁷ Köroğlu 2011, s.154-155.

2.8.1. Şamsi-Adad (M.Ö. 1813-1781) Döneminde Dilmun

Assurlular, I. Şamsi-Adad döneminde devlet haline gelmiş olsalar da bundan önce Anadolu'nun doğusunda ve merkezinde pek çok başarılı ticaret kolonileri kurmayı başarmışlardı. Şamsi-Adad dönemine gelindiğinde ise Dilmun ile bağlantılar kurulmuş ve ticari ilişkilerin temeli atılmıştı. Kralın ölümüne kadar, yani iki yıl süreyle bu ilişkiler devam ettirilmişti.²⁰⁸

Mari kentinden, I. Şamsi-Adad ve oğlu Yaşmah-Addu arasından geçen bir mektup serisi bulunmuştur. Mektuplarda Dilmun, Babil, Mari ve Şamsi-Adad'ın ikamet etmekte olduğu Şubat-Enlil arasındaki seferler ve elçilerden bahsedilir. Bunlara ek olarak da sefer heyetine, Dilmun kralına götürmeleri için özel bir yağ kavanozu takdim edilmesine dair bir not da bulunur. Toplamda altı mektuptan oluşan bu seri, Dilmun ile kurulmuş olan bu iletişimin sıradan ticari bir bağlantı olmadığını, özel bir durumun söz konusu olduğunu göstermektedir. Bu ticari belgelerin B. Groneberg tarafından 1992 senesinde yayınlanmasından hemen bir sene sonra Eidem ve Højlund da Şamsi-Adad'ın gerçekten bu uzak ülkeyle ticari bağlantı kurmayı isteyip istemediğine dair bir soruyla, söz konusu Dilmun mevzusuna dahil oldular. Birkaç sene sonra, 1997'de tekrardan bu konuya döndüler.²⁰⁹

Mektuplar tarihlendirilmemiş olduğu için olay örgüsünü kurmak bilim insanları için oldukça zor olmuştur. Muhtemelen Dilmun'a bir elçi heyeti gönderme fikri kış aylarında olgunlaşmıştı ve bu heyetin başına Şamsi-Adad tarafından Adad/Addu-bâni görevlendirilmişti. Hava şartları olgunlaştıkça, kış mevsimi sona ererken, Şamsi-Adad'ın heyeti Dilmun'a karşı yola çıkmıştı. Kervan, Şubat-Enlil'den Mari'ye oradan da Babil'i geçerek güneye gitti. Buraya uzun sürede varan heyet, kısa süreli bir konaklamadan sonra on kişilik Dilmunlu heyetle dönüş yoluna koyuldu.²¹⁰ Bu yolculuk başladıktan sonra, Şamsi-Adad kuzeye doğru yaklaştıkça heyetten anbean haber almak istemiş, bunun üzerine heyetten önce hareket eden bir ulak ona sürekli rapor vermiştir.²¹¹

Bu dönemde yazılmış olan mektuplardan birisi, Mari'deki Yaşma-Adad tarafından Babil'e, hâlihazırda geri dönmekte olan sefer heyetini güvence altına almak maksadıyla yazılmıştır.²¹² Eski Mezopotamya kentlerinde, yöneticiler kendi topraklarından geçecek olan kervanları düşünmek zorundaydı. Yaşma-Adad da bu durumda kervanın Babil'i geçmesi ve

²⁰⁸ Bryce 2009, s.85-197.

²⁰⁹ Ziegler 2008, s.253.

²¹⁰ Ziegler 2008, s.253.

²¹¹ Podany 2010, 102

²¹² Eidem ve Højlund 1993, s.443.

buradaki su kaynaklarının kullanılabilmesi için Hammurabi'den izin istemiştir ve mesele Yaşma-Adad'ın Babil'e bir temsilci göndermesiyle çözümlenmiştir.²¹³ Bir diğer mektup yine Yaşma-Adad tarafından babasına, Dilmun'dan bir sefer heyetinin yüksek rütbeli elçilerle beraber geldiklerini ve Dilmun'a gönderilmiş olan kendi elçilerine eşlik etmekte olduklarını bildirmek maksadıyla yazılmıştır.²¹⁴ Bir diğerinde ise yolculuğun Mari ile devam edeceğini bildirir.²¹⁵

Kral Şamsi- Adad elçilerin dönmesi için sabırsızlanıyordu. Ama Mari'den Şubat Enlil'e doğru yola çıkmaları yirmi gün kadar gecikti. Anlaşıldığı kadarıyla Dilmunlu bir elçi depolanan malları görmek için Mari'de bir tüccarın evine girmiş ve bir sedir ağacını kaldırırken altında kalarak yaralanmıştı, dolayısıyla da yolculuğunu ertelemek durumunda kalmıştı.²¹⁶ Kralın yazdığı bir mektupta, bu durum karşısında oğluna bir hayli kızdığı görülür.²¹⁷

Kral, başka bir mektupta oğluna, elçilere Dilmun kralına götürmeleri için gösterişli, yağ dolu bir kavanoz vermesini söyler. Yine aynı kral için, yağ meselesini kaydeden bir resmi not yazılmasını ve açık bir bağlantı sağlanmasını emreder.²¹⁸ Bu yağ, muhtemelen elçilerin krallarına götürmeleri için görüşme esnasında sunulmuş oldukça kıymetli bir hediyeydi.²¹⁹ Fakat garip bir biçimde Şamsi-Adad bu yağın oğlu ya da onun adamlarından birisi tarafından taşınmasını ve takdim edilmesini istememiştir. Muhtemelen kral oğlunun bu sayede ön plana çıkmasından korkuyordu. Fakat buna rağmen Yaşma-Adad da bu kaliteli yağlara 3 litre kadar yağ ekleyerek katkıda bulunmuştur.²²⁰

Nihayetinde kralın kentine ulaşan görevliler ile yapılmış olan görüşmeler, başka bir belgede kayıt altına alınmadı.²²¹ Maalesef tüm metinler sadece bu diplomatik görüşmenin lojistik kısmını içerirken, aralarındaki görüşmeye dair başka bir belge içermemektedir. Kendisine “dünyanın dört köşesinin kralı” diyen Şamsi-Adad, Dilmun kralı ile karşılıklı elçiler göndererek, dünyanın dört köşesine de elini uzatmış oluyordu. Ancak Dilmun ile ilişkilerini kendi resmi yazıtlarında belirtilebilecek kadar uzun süre devam ettirememiştir.²²² Dilmun da bu seferden sonra Mezopotamya ve Suriye devletlerinin diplomatik dünyasının bir parçası

²¹³ Saggs 1962, s.227.

²¹⁴ Eidem ve Højlund 1993, s.443.

²¹⁵ Podany 2010, s.103.

²¹⁶ Ziegler 2008, s.254.

²¹⁷ Eidem ve Højlund 1993, 443, Podany 2010, s.103.

²¹⁸ Eidem ve Højlund 1993, s.443.

²¹⁹ Podany 2010, s.103.

²²⁰ Ziegler 2008, s.254.

²²¹ Podany 2010, s.103.

²²² Eidem ve Højlund 1993, s.444.

olarak görünmemiştir.²²³ Eski Assur Devleti Babil'e bağlandığı ve gerilediği için Assur kayıtlarından Dilmun'dan 13. Yüzyıla kadar bir daha söz edilmez.

2.8.2. I. Tukulti Ninurta Dönemi'nde Dilmun (M.Ö. 1242-1206)

I. Tikulti Ninurta, Orta Assur Devleti'nin en güçlü krallarından birisi olarak M.Ö. 1242-1206 yılları arasında ülkeyi yönetti. Bu kral döneminde, M.Ö. 1225 yılında, Babil üzerine sefer düzenlenmiş ve şehrin tapınaklarıyla duvarlarına zarar verilerek Tanrı Marduk'un heykeli ve şehir halkının bir kısmı şehirden çıkarılmıştır.²²⁴ Seferde galip gelen kral, Kas kralı IV. Kaştilyaş'ı da esir aldıktan sonra Dilmun Ülkesi'ni de Assur'un bir vasalı haline getirdi. Bundan sonra I. Tukulti-Ninurta kendisini "Babil, Sümer ve Akkad Ülkesi Kralı, Sippar ve Babil Kralı, Dilmun ve Meluhha Ülkesi Kralı, Yukarı ve Aşağı Denizin Kralı" ilan etti.²²⁵ Her ne kadar bu unvanı kullanmış olsa da gerçekten de Dilmun'un, hatta daha uzaktaki Meluhha'nın idaresini eline geçirip geçirmediğini tam olarak bilemiyoruz. Nitekim Potts'a göre bunu sadece bir unvan olarak da kullanmış olma ihtimali kuvvetlidir.²²⁶ Zira Bahreyn, Assur'a oldukça uzaktı ve artık bu ada ülkesi kralın gözünde artık eski ekonomik önemine sahip değildi. Dolayısıyla buradaki Assur yönetimi için formalite icabı bir yönetim denilebilir. Ayrıca bu dönemde adanın kendi politik ve ekonomik durumunu yeniden inşa ettiğini düşünebiliriz fakat ne arkeolojik olarak ne de tarihsel olarak elimizde herhangi bir kanıt mevcut değildir.²²⁷ Bu durum belirsiz olsa da Dilmun ismi Orta Babil kaynaklarında son kez bu vesileyle geçmiş oldu ve II. Sargon döneminde, Assur metinlerinde tekrar ortaya çıkacağı 530 yıl sonrasına kadar Mezopotamya kaynaklarında zikredilmedi.²²⁸

2.8.3. II. Sargon Dönemi'nde Dilmun (M.Ö. 722 – MÖ 705)

En son I. Tukulti Ninurta döneminde metinlerde ismi geçen Dilmun, Demir Devri'nde Assur'un vassalı olarak yeniden ortaya çıkar. İsmi bildiğimiz Dilmun krallarından Uperi, II. Sargon (M.Ö.721-705) devrinde Assur'a vergi vermiş olarak görülür.²²⁹ II. Sargon'un hâkimiyetiyle birlikte Assur kaynaklarında Basra Körfezi'nin ismi (güneş doğan deniz veya Doğu Denizi) sıkça geçmeye başlamıştır. Babil ve Elam'a karşı kazanmış olduğu

²²³ Podany 2010, s.103.

²²⁴ Liverani 2014, s.354.

²²⁵ Rice 1994, s.118., Brinkman 1976, s.314.

²²⁶ Potts 2010, s.397.

²²⁷ Lombard 2000, s.116.

²²⁸ Kervran, Mortensen ve Hiebert 1987, s.79.

²²⁹ Bryce 2009, s.198.

üstünlüklerinden bahsettikten sonra “tıpkı bir balık gibi, güneş doğan denizinin tam ortasına 30 BERU uzaklıkta oturan Dilmun Kralı Uperi, benim krali gücümü duydu ve bana hediyelerini gönderdi”²³⁰ diyen Sargon, Dilmun’un kendisine nasıl boyun eğdiğinden bahseder. Akdeniz ile Basra Körfezi’nde bulunan ve Assur krallarının topraklarına katmış olduğu adalar için "denizin ortasında" ifadesi kullanılmıştır. Bu ifade bize Dilmun’un ada ülkesi olduğunu belirtmesinin yanında Assur hakimiyetini de gösterir niteliktedir. Bu durumda Dilmun Kralı Uperi, kendi bağımsız hakimiyetinden oldukça aşağılayıcı bir şekilde azledilmiş gibi görünmektedir.²³¹

Dilmun kralı, hediyelerini Assur Kralı Sargon’a Bit-Yakin kıyılarında bizzat kendisi sunmuş yahut valisini gemiyle yollamıştı. Yazıtlarda bu hediyelerden bahsedilirken, "hediyeler", "kutlama hediyeleri" yahut "haraç ve hediyeler" ifadeleri kullanılmıştır. Bazı yazıtlarda ise Dilmun kralı yahut onun valisinin Assur krallarına itaat ettikleri yazar:

*Valisi itaatini beyan etti ve onun bana [Doğu] Denizi’ne yolladığı hediye ve haraçları verdi.*²³²

Uperi küçük ve artık ekonomik ve politik olarak pek de güçlü olmayan bir ülkenin kralıydı. Dolayısıyla Assur gibi güçlü bir devletin kralından korkmuş olması ihtimali oldukça kuvvetlidir. Zira M.Ö. 8. yüz yılda Dilmun oldukça kırılgan bir dönemden geçmekteydi ve komşusu olan güçlü ülkelerle yüzleşmişti. Bu da kralın çekingen davranmasına sebep olmuş olmalıdır.²³³ Diğer bir açıdan, Dilmun her ne kadar bulunduğu konum nedeniyle önemli bir geçiş noktası olsa da konumunu ve bağımsızlığını korumada, korsan ve düşman akınlarının üstesinden gelmede tek başına başarılı olamamış, dolayısıyla başarılı Mezopotamya kentlerine bağlı olma eğilimi göstermiştir.²³⁴

Horsabad’daki (Dur-Şarrukin) sarayında bulunan benzer başka bir yazıtta Sargon yine Uperi’nin haleflerinden olan kral Ahundara/Hundaru’nun, tanrı Assur, Nabu ve Marduk’un kudretini duyması üzerine hediyeler göndermiş olması ile övünür. Bu da Dilmun’da aslında gerçek bir Assur hakimiyeti olmadığını gösterir. Dahası, M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında Dilmun’un bir krallığın ya da en azından bir sülalenin yönetiminde olduğu var sayılır. Kral bu hediyeleri, tıpkı selefi olan Uperi gibi gönüllü olarak göndermiş olmalı, zira bu dönemde Assur’un komşuları Assur’dan baskı görürken Dilmun kralının buna kayıtsız kalması beklenemezdi.²³⁵ Dolayısıyla Dilmun kralı, hediye göndererek iyi bir politik hamlede bulunmuş sayılırdı. Coğrafi

²³⁰ Potts 2009, s.36.

²³¹ Rice 1994, s.119.

²³² Elayi 2017, s.193.

²³³ Lombard 2000, s.117.

²³⁴ Cornwall 1946, s.138.

²³⁵ Potts 2009, s.36.

olarak Dilmun'un Assur'a uzak olması, ayrıca adanın artık eski ekonomik gücüne sahip olmaması ve eskisi gibi önemli bir geçiş noktası sayılmaması da bu durumu destekleyen etkenlerdir. Dolayısıyla Assur'un buradaki hâkimiyetinin formalite icabı bir hakimiyet olduğu söylenebilir.²³⁶

Bir başka ifadesinde Sargon, Dilmun'u kendisine itaat eden devletler arasında sayar:

"... Öfkeli Deniz'in kıyısındaki Bit-Yakin'i, Dilmun'un sınırlarına kadar, hepsini hakimiyetim altına aldım ve memurlarımı onlara vali olarak atadım ve onları boyunduruğum altına aldım."

Sargon'un ordularını Basra kıyılarındaki Bit-Yakin'e göndermesi, Hint okyanusu ticaretini kontrol etmeyi planladığını gösterir ki kendisinden sonra oğlu Senharib de bu şekilde davranmıştır. Nihayetinde Dilmun Kralı, Sargon'un vasalı haline gelmiş fakat burayı kontrol altında tutmak epey zor olmuştur.²³⁷ M.Ö. 705 yılında Assur Kralı Sargon, Tabal üzerine yaptığı bir sefer sırasında çıkan savaşta Kimmerler tarafından öldürülmüş, yerine oğlu Sanherib (Sin-ahhe-riba) geçmiştir.²³⁸

2.8.4. Sanherib Dönemi'nde Dilmun (M.Ö. 704 - MÖ 681)

M.Ö. 694'te Assur Devleti'nin başında Sanherib bulunuyordu. Bu kral, Güneybatı İran'daki Elam Ülkesini işgal etmişti. M.Ö. 689 senesinde ataları gibi o da Babil üzerine gitmiş ve burayı yakıp yıkmıştı.²³⁹ Bu seferden birkaç sene sonra inşa ettirdiği Akitu tapınağının yazıtında burayı işgal ettikten sonra enkazını Fırat nehri boyunca akıttığını söyler.²⁴⁰ İddiasına göre bu enkaz Dilmun ülkesine kadar ulaşmıştır ve bunu gören, şu an ismini bilemediğimiz bir Dilmun kralı, derhal Assur ülkesine, düşen Babil şehrinin yağmalanması için bel kürekleri ve diğer aletlerle donatılmış adamlarını göndermiştir.²⁴¹ Bu arada Dilmun'un geç dönemlerinde dahi maden işleme konusunda oldukça iyi olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla Assur için Dilmun'un böyle donanımlı adamlar göndermesi oldukça önemli olmalıdır. Zaten bu durum kral kadar adanın yerlilerini de oldukça korkutmuş ve derhal bu büyük krala bağlılık yemini etmelerine neden olmuştu.²⁴² Durum oldukça abartılı ve inanması güç bir durum olması

²³⁶ Lombard 2000, s.116.

²³⁷ Elayi 2017, s.194.

²³⁸ Köroğlu 2011, s.172.

²³⁹ Rice 1994, s.119.

²⁴⁰ Potts 2009, s.36.

²⁴¹ Frahm 2017, s.304.

²⁴² Rice 1994, s.119.

sebebiyle aynı zamanda şüpheli de bir durumdur fakat Dilmun ile Assur arasında bir bağlantı olduğu gerçektir.²⁴³

2.8.5. Esarhaddon Dönemi'nde Dilmun (M.Ö. 680-669)

Esarhaddon (M.Ö. 680–669), kral Sanherib'in oğlu ve halefidir. Assur imparatorluğu sınırlarını batıya ve Mısır ülkesine kadar genişletmiştir. Bu durumda Assur ordusunun ihtiyaçları artmaktadır. Dolayısıyla devlet bağlaşıklarından çeşitli yardımlar almaktadır.

Onun döneminde Dilmun ile Assur ilişkilerinde bir değişiklik tespit edilebilir. Assur'dan gelen ve iyi korunamamış bir metinde Esarhaddon, Batı Sami kökenli ir ad taşıyan Qana isimli bir Dilmun kralından haraç almış olmakla övünür.²⁴⁴

“Qanaia'yı/Qana'yı, Dilmun Kralını, efendisi olarak vergiye bağladım.”

Bu haraç alma olayının nedenini bilemiyoruz. Fakat M.Ö. 7. yüzyılın erken dönemlerinde Esarhaddon, Dilmun'u kendi fetihleri ve ikmalcileri arasında sıralar.²⁴⁵

2.8.6. Asurbanipal Dönemi'nde Dilmun (M.Ö. 668-627)

Esarhaddon'un M.Ö. 669 yılında ölmesiyle birlikte oğlu Asurbanipal herhangi bir sorunla karşılaşmaksızın 668 yılında Assur tahtına çıkmıştır. Önce aile içi sorunları yoluna sokan Asurbanipal, dış politikada babasının izinden gitmiştir.²⁴⁶ Bu dönemde Dilmun, Assur topraklarının sınırlarından birini temsil etmekteydi. Asurbanipal ise yönettiği dünyayı tanımlamak ve belki de ispat etmek için bu bilgiyi kullanıyordu. Assurlular, Dilmun ve Tyre'i, ilkin Aşağı Deniz'de (Basra Körfezi), ikincisini Yukarı Deniz'de (Akdeniz) bulunan iki ülke olarak tanımlıyorlardı:

*Yukarı Deniz'den Aşağı Deniz'e kadar yöneten, tüm kralları ayağına kapandıran ve Yukarı Deniz'deki Tyre Adası'ndan Aşağı Deniz'deki Dilmun Adası'na kadar herkesi kendi boyunduruğu altına alan Asurbanipal, büyük kral, meşru kral, dünyanın Kralı, Assur'un kralı, dünyanın dört bir köşesinin kralı, kralların kralı, rakipsiz prens.*²⁴⁷

Esarhaddon'un oğlu Asurbanipal döneminde, Dilmun ve Assur arasındaki ilişkiler daha karmaşıktır. Asurbanipal'in Denizili Ülkesi'ndeki valisi Bel-ibni'den gelen üç mektupta Dilmun'a dair önemli değinmeler mevcuttur. Bir örnekte, Bel-ibni'nin Hundaru'nun (yahut

²⁴³ Frahm 2017, s.304.

²⁴⁴ Potts 2009, s.36.

²⁴⁵ Rice 1994, s.120.

²⁴⁶ Köroğlu 2011, s.178.

²⁴⁷ Rice 1994, s.119.

Ahundaru) elçisi Idru'yu, Dilmun'un haracıyla birlikte Assur sarayına göndermesine atıfta bulunmaktadır. Tıpkı babası Merodak-Baladan'ın gibi, Nabu-bel-şumate de Elamlılar tarafından sık sık koruma altına alınmıştı ve Bel-ibni, Dilmun'un da aynı şeyi yapmış olabileceğini düşünüyor gibiydi. Bir başka deyişle Bel-ibni, Assur'un düşmanı olan Kaldeli isyankâr Nabu-bel-şumate'ninkine benzer bir nedenden ötürü Hundaru'nun sadakatini sorgulamıştır.²⁴⁸

Asurbanipal'den Hundaru'ya giden ve onun sadakatini sorgulayan bir mektup daha mevcuttur. Burada kral Asurbanipal, Dilmun Kralı Hundaru'ya şu şekilde sesleniyor:

“Benim sana, bana kalırsa, Dilmun Krallığını yaşamam ve benim korumam altında olman gereken yeri/için, verdiğimi bilmiyor musun?”²⁴⁹

Asurbanipal'n yıllıklarından öğrendiğimiz kadarıyla, Assur Kralı bütün bu olanlardan önce Dilmun Kralına bir mektup göndererek Babil savaşında kendisinin yanında olması ve destek vermesi karşılığında Hundaru'nun hâkimiyetini tanıyacağına dair söz vermişti. Hundaru ise bu teklifi cazip bularak kabul etmişti ve Assurlularca yasal bir kral olarak kabul görmüştü. Ayrıca Dilmun'dan Assur başkentine yüklü miktarda hediyeler girmişti. Bunların hediye mi yoksa haraç mı oldukları hangi kralın gözünden bakıldığına bağlıdır, fakat içlerinde başta 26 talent (yaklaşık 858 kilogram) kadar bronz ile metal ve bronzdan mamul ürünler ile değerli ağaçlardan elde edilmiş keresteler mevcuttu.²⁵⁰ Bu da Dilmun'un bu dönemde sadece bir antrepo ve hurma üreticisi olmadığını aynı zamanda madenleri işleme konusunda da oldukça iyi ve refah seviyesinin de yüksek olduğunu göstermektedir.²⁵¹

2.9. KAS DEVLETİ DEVRİ

Kaslar, dört yüz yıl boyunca Güney Mezopotamya'ya hakim olmuş ve Babil kültürüyle asimile olmuş bir topluluktu.²⁵² Bu topluluk öncelikle doğudan gelerek bugünkü Süleymaniye bölgesinin dağlık alanlarına yerleşmiştir. Babil halkıyla ilk karşılaşmaları ise Hammurabi'nin halefi döneminde gerçekleşmiş ve Babilliler'in gücü karşısında Orta Fırat bölgesine kaçarak bir süre burada kalmışlardır.²⁵³ Hitit kralı Murşili'nin Babil'i yağmalamasından sonra halkın kentlerden çekilmesi nedeniyle uzun bir süre burada otorite boşluğu meydana gelmiş ve Kaslar da bu durumu fırsat bilip Babil'e gelerek tahtı ele geçirmişlerdir. Böylece Orta Babil Krallığı,

²⁴⁸ Potts 2009, s.36-37.

²⁴⁹ Potts 2009, s.37.

²⁵⁰ Rice 1994, s.119.

²⁵¹ Rice 1994, s.120.

²⁵² Hoyland 2001, s.16.

²⁵³ Balkan 1943, s.46.

Kas hâkimiyeti altına girmiştir.²⁵⁴ Babil Kral Listesi-A, 576 yıllık en uzun hâkimiyet dönemi olarak sayılan Kas Devrini, Hammurabi hâkimiyeti ile Yeni Babil Devri arasına yerleştirmiştir.²⁵⁵

M.Ö. 14. yüzyıldaki Babil yönetimiyle alakalı metinler Nippur şehrinden gelir.²⁵⁶ Nippur'dan çıkan arşivdeki en eski belge, Burnaburiyaş'ın ilk yılına, en eski belge ise III. Kaştilyaş'ın 10. yılına tarihlenir.²⁵⁷ Ayrıca Dur-Kurigalzu ile bazı kentlerden de belgeler ele geçmiştir.²⁵⁸

Günümüz Irak'ı ve Basra Körfezi'nin kuzeyinde bulunmuş olan yazılı belgelere göre Dilmun, Orta Babil Devrinde Babil'in önemli ve ayrılmaz bir parçasıydı.²⁵⁹ Danimarkalıların 1960'larda yaptıkları kazılar neticesinde, Bahreyn'de Kas dönemine ait gelişmekte olan bir ticari yerleşim ve bir kale ortaya çıkarılmıştır. Nippur'dan çıkan metinlerin bir kısmıyla birlikte bazı arkeolojik kalıntılar, Basra Körfezi'nin Bahreyn'e kadar uzanan kısmının tamamen Kas hâkimiyetinde olduğunu göstermektedir.²⁶⁰

2.9.1. Kas Devri'de Dilmun

Feyleke Adasında en erken yerleşim dönemlerine ait kalıntılar, güneyindeki Dilmun adasından gelen sömürgeleştirme izlerini gösterirken, bir sonraki işgal safhasında Kuzey Mezopotamya'nın etkileri tespit edilmiştir. Bu durum, bu dönemde muhtemelen İran yahut Dicle'nin doğusundan gelen Kaslar'ın bölgeye hâkim olduğuna işaret etmektedir. Feyleke'den gelen çömlekler, birkaç tane mühür ve çiviyazılı belgeler, burada Kas materyal kültürünün aniden belirdiğini ve M.Ö. 2. binyılın son yüz yıllarına kadar devam ettiğini gösterir. Bahreyn'den gelen kanıtlar ise daha belirgindir. Çünkü burada Kas hâkimiyetini gösteren yazılı belgelerin sayısı daha fazladır.²⁶¹

Bahreyn Kalesi'nde 1954 yılından itibaren Danimarkalıların ve Fransızların tarafından arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir. Bu kazılar sayesinde M.Ö. 3. binyıldan M.S. 16. yüzyıla kadar Bahreyn kronolojisi tespit edilebilmiştir. Geoffrey Bibby, buradaki yerleşimleri arkeolojik malzemelerden yola çıkarak altı safhaya (Şehir I-VI) ayırmıştır. Bunlardan Şehir III olarak adlandırılan yerleşim, Kas işgalini temsil eder. Højlund ise Bahreyn ve Feyleke'den

²⁵⁴ Mieroop 2007, s.204-206.

²⁵⁵ Mieroop 2007, s.206.

²⁵⁶ Olijdam 1997, s.199. Çünkü burada bulunan ve Guenna denilen genel vali, kayıtları tutmuştur.

²⁵⁷ Balkan 1943, s.47.

²⁵⁸ Pedersen 1998, s.104.

²⁵⁹ Olijdam 1997, s.199.

²⁶⁰ Kuhrt 2010, s.446.

²⁶¹ Potts 2009, s.35.

gelen ve Kas devri malzemeleri üzerinde yaptığı çalışmalar neticesinde M.Ö. 15. ve 16. yüzyılları kapsayan bu dönemi, IIIA ve IIIB olarak iki alt safhaya bölmüştür.²⁶²

Dilmun'un geri kalan kısmı Kas hâkimiyeti altındayken ve genel olarak ticari değeri de düşüşe geçmişken, Bahreyn Kalesi 3. tabakasıyla temsil edilen dönemi boyunca önemli bir yerleşim yeri olmaya devam etmiştir. Bu döneme ait, ambar olduğu düşünülen bir bina açığa çıkarılmıştır. Bu binada çok sayıda yanık hurma çekirdeği bulunmuştur. Aynı zamanda bir miktar çiviyazılı tablet de ele geçmiştir. Yangından zarar görmüş olan bu tabletler, M.Ö. 14. yüzyıla aittir ve bir tapınak ile bir Kas kralı ve ona ait saraydan bahseder.²⁶³ Bu yangın II. Burnaburiyaş ve II. Kurigalzu dönemine yani M.Ö. 14. yüzyıla tarihlenir. Bu dönem aynı zamanda Enlil-kıdinnī'nin de Nippur valisi (guenna) olarak görev yapmakta olduğu dönemdir. Bu yangından sonra burası tekrardan iskân edildiyse de herhangi bir onarım işlemi yapılmamıştır. Bu dönemde buradaki Kas yerleşiminin Feyleke Adası'na geçmiş olması da muhtemeldir.²⁶⁴

Bu tabletler dışında Dilmun'da bulunan yerel yöneticilere atıfta bulunan başka yazılı malzeme de mevcuttur. Bunlardan ilki, British Museum'da muhafaza edilen ve üzerinde, Usiananuri'nin torunu olan Dilmun *şakkanakku*'su (valisi) Ubalissu-Marduk'un isminin bulunduğu, kökeni belirsiz bir silindir mühürdü (Resim 3). Bu mühür, J. Reade tarafından yayınlandıktan sonra, M.Ö. 14. yüzyılda Dilmun'da bir Kas hâkimiyetinin varlığına dair şüphe kalmamıştır.²⁶⁵ Bu açıdan oldukça önemli bir kanıt niteliği taşımaktadır Yazılı materyallerden ikincisi, Durand tarafından 1879'da yayınlanmış olan, bazalt taştır. Bu taşın üzerinde “ Tanrı İnzak'ın hizmetkârı, Agarum'un (kabilesinin) adamı, Rimum'un sarayı” ifadesi bulunur. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Rimum, sarayda ikamet eden, Dilmun valisi yahut yöneticisidir.²⁶⁶

Nippur'dan çıkan on iki bin tabletlik Babil arşivi içinde konumuza dair en önemli parçalar, İli-ippaşa mektupları olmuştur. Bu mektuplardan Ni.615 ve Ni.641 numaralı tabletler, yayınlandıkları günden itibaren oldukça ilgi görmüşlerdir.²⁶⁷ İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde bulunan ve 1950'lerde Albrecht Goetze tarafından çevrilen mektuplar, Dilmun üzerindeki Kas hâkimiyetini gösteren önemli iki belgedir.²⁶⁸ Bu tabletler, Dilmun'da bulunan

²⁶² Kervran, Mortensen ve Hiebert 1987, s.77.

²⁶³ Bryce 2009, s.575.; ²⁶³ Kervran, Mortensen ve Hiebert 1987, s.77.

²⁶⁴ Potts 2006, s.116.

²⁶⁵ Potts, 2006, s.115.

²⁶⁶ Kervran, Mortensen ve Hiebert 1987, s.79.

²⁶⁷ Olijdam 1997, s.199.

²⁶⁸ Potts, 2006, s.115.

son Kas valisi İli-ippašra tarafından Nippur'da bulunan Babilli mevkidaşı Enlil-kıdinnī'ye gönderilmiş olan mektuplardır. İli-ippašra Dilmun'da bulunmuş, bilinen son Kas valisidir.²⁶⁹ Enlil-kıdinnī ise bu görevin ilk temsilcisi olarak bilinen babası Ninurta-nadin-ahhe'den sonra göreve gelmiş olan ikinci Nippur valisi olarak bilinir. II. Burnaburiyaş (M.Ö. 1359-1333) döneminde ve II. Kurigalzu'nun (M.Ö. 1332-1308) ilk hâkimiyet yıllarında görev yapmıştır ve pek çok belgede ismine rastlanmaktadır.²⁷⁰ Valilik yaptığı dönem boyunca aynı zamanda Enlil'in başrahibi olarak da görev yapmıştır.²⁷¹ Valiler içinde en zeki olanı Enlil-kıdinnī'dir ve kraldan sonra ikinci sırada yer alır.²⁷² İli-ippašra ile yapmış olduğu yazışmalarda, İli-ippašra tarafından kendisine İlliliya olarak seslenilmektedir. İlliliya, Enlil-kıdinnī'nin lakabıdır²⁷³ ve Enlil-kıdinnī isminin biraz daha samimi bir söyleniş şeklidir denilebilir. Bu da taraflar arasındaki samimiyetin göstergesidir.²⁷⁴

Her iki mektup da Dilmun'un koruyucu tanrıları olan İnzak'a ve onunla birlikte tapınılan diğer tanrı Meskilak'a edilen dualarla başlamaktadır.²⁷⁵ Yine her ikisi de M.Ö. 14. yüzyılın ortalarında adadaki iç karışıklıkların ve Aḥlamû tehlikesinin Kas yönetimini zorladığını gösterir.²⁷⁶ Bu kargaşa hali, Dilmun'un mevcut politik durumunu göstermekteydi ve bu durum iki taraf için de önemliydi.²⁷⁷

Aḥlamû, semitik bir dil konuşan ve hurma çalarak geçinen yarı göçebe bir topluluktur. Kabile şeklinde örgütlenmiş olan bu grup, Suriye'den Basra Körfezi'ne uzanan coğrafyada bulunan şehirleri huzursuz ediyordu.²⁷⁸ Fakat Aḥlamû'nun kimliğini tam olarak saptamak araştırmacılar için kolay bir mevzu değildir. Bazı akademisyenler onları Aramiler'in atası olarak kabul etmektedir. Kupper, Aḥlamû için "tarım işçileri" tanımını kullanırken, Olijdam'a göre bu grup, bir zamanlar Kas valisinin hizmetinde bulunmuş olan isyancı askerlerdir.²⁷⁹

Ni.615'te, Dilmun'dan Babil'e giden yerleşik insanlar (7-12. satırlar), Aḥlamû'dan kaynaklanan iç meseleler (13-19. satırlar) ve bir tapınağın onarılmasına dair (20-43. satırlar) bilgiler verir. İli-ippašra bu mektupta idari merkeze, özellikle Aḥlamû'nun hurmaları çalmasından şikayetlenir. Aḥlamû tarafından çalınan hurmalar, artezyen kaynaklarının

²⁶⁹ Kervran, Mortensen ve Hiebert 1987, s.79.

²⁷⁰ Balkan 1943, s.50.

²⁷¹ Olijdam 1997, s.200.

²⁷² Cornwall 1952, s.138.

²⁷³ Potts 2009, s.35.

²⁷⁴ Olijdam 1997, s.200.

²⁷⁵ Rice 1994, s.116-117.

²⁷⁶ Magee 2014, s.180.

²⁷⁷ Olijdam 1997, s.200.

²⁷⁸ Rice 1994, s.117, Potts 2009, s.35.

²⁷⁹ Magee 2014, s.181.

varlığına bağlı olarak daha kaliteli oldukları bilinen kuzey bölgesindeki ağaçlardan elde ediliyordu.²⁸⁰ Anlaşıldığı kadarıyla da toplanmış, ayıklanmış ve kasalara yerleştirilmiş, sevk edilmeye hazır durumdaki hurmalar çalınıyor, dolayısıyla verilen maddi zararın da boyutu böylece artıyordu.²⁸¹ Dilmun halkının temel beslenme şeklinin hurmaya dayalı olması ve Nippur'a ödenen tarım vergisinin ana kısmını bu hurmaların oluşturuyor olması nedeniyle ülke pek çok yönden zarar uğratılmış oluyordu.

Tüm bu sebeplerden ötürü acilen bu duruma müdahale edilmesi gerekmektedir. İli-ippašra, zaman zaman Bêlû-hebil gibi bazı araçlar vasıtasıyla Aḥlamû ile görüşmüş, en zor zamanlarda dahi sorunu politik yollarla çözmeye çalışmıştır. Zira elimizde Aḥlamû'ya karşı askeri bir harekâta bulunulduğuna dair hiçbir gösterge bulunmamaktadır. Fakat buna karşılık vali, Ni.615'te, Aḥlamû tehlikesine karşı ne yaparsa yapsın bu işi nihayete erdirmek için elinden bir şey gelmediğini bildirmektedir. Ni.641'de ise onlarla müzakere etmeye çalıştığını bunu kabul etmedikleri gibi faaliyet alanlarını genişletmekle tehdit ettiklerini belirtmektedir.

Dilmun'un bu dönemdeki iç durumunun öğrenilebilmesi açısından mektuplar oldukça önemlidir. Fakat bunun dışında özellikle Dilmun'un bulunduğu konumun tespiti ve Bahreyn ile ilişkilendirilmesi konusunda da önemli bilgiler verir. Bunlardan birisi İli-ippašra'nın Nippur'da eğitim görmekte olan kızının hastalığı hakkında öğretmeni tarafından yazılmış olan mektuptur. Bu mektup, Dilmun'un belirli özelliklerini ifade ederek konumunun saptanması için oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bütün mektuplar bir arada incelendiğinde ise Dilmun'un Basra Körfezi'nin doğu kıyılarında olamayacağını gösterirler. Bununla birlikte Bahreyn ve Suudi Arabistan'ın bir kısmının Dilmun ile eşleşmesi şüphesiz olarak kabul edilir. Ni.615 isimli mektuptaki ifadelerden de Bahreyn'in Kas yönetimi zamanında Dilmun medeniyetinin başkenti olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu mektuplar Hammurabi sonrasında Güney Mezopotamya'daki olayların devamına dair elimizdeki çok az kanıttan biririsi olması açısından da oldukça önemlidir.²⁸²

Ni.615 ve Ni.641 isimli mektuplar dışında, oldukça zarar görmüş olan ve bu sebeple araştırmacılar tarafından çok ilgi görmemiş bir mektup daha bulunmaktadır. BE XVII 88 (Resim 25) isimli bu mektubun, oldukça eksikli olarak okunabilen ve sadece resmi bir emirden bahsedildiği anlaşılan ilk satırı korunabilmiştir. Fakat genel bağlamdan bu mektubun diğer mektuplarla bağlantılı olduğu anlaşılabilmektedir.²⁸³

²⁸⁰ Olijdam 1997, s.200-201.

²⁸¹ Cornwall 1952, s.139.

²⁸² Olijdam 1997, s.202.; Rice 1994, s.115.; Cornwall 1952, s.137; Rice 1994, s.116-118.

²⁸³ Olijdam 1997, s.200.

En nihayetinde, Bahreyn'deki Kas hâkimiyeti, Doğu Arabistan kıyılarında ilerleyen göçebe topluluklarca²⁸⁴ M.Ö. 14. yüzyılın son iki çeyreğinde sona erdirilmiştir. Bu dönemde Bahreyn Kale'sinde bir yıkım tabakası tespit edilmiştir.²⁸⁵ Dilmun ismi, son defa Babil'in I. Tukulti Ninurta tarafından fethedilmesi vesilesiyle kayıtlarda geçmiştir ve M.Ö. 13. yüzyılla birlikte artık Kas devri metinlerinden silinmeye başlamıştır. Bahreyn ve Doğu Arabistan kıyılarındaki Kas hâkimiyetinin dağılmasıyla, Körfez'deki ekonomik ve ticari düzen, Bahreyn'de (yahut Feyleke'de) neredeyse beş asır boyunca herhangi bir idari binaya yahut silindir ve damga mührü rastlanmayacak şekilde zarar görmüştür.²⁸⁶

2.10. Dilmun'un Tarihsel Gelişimi²⁸⁷

Dilmun Adasının tarihsel gelişimi arkeolojik kazılarda bulunan deliller ve Mezopotamya'da bulunan yazılı belgelere göre M.Ö. 2800lerde başlamakta olup 2800-500 arası Dilmun Kültürü olarak adlandırılmıştır ve şu dönemlere ayrılmaktadır:

Erken Dilmun dönemi 2800-1600

Geç Dilmun dönemi 1600-500

Ayrıca M.Ö. 300- M.S. 600 Tylos Devri (Helenistik dönem) de bulunmaktadır.

Erken Dilmun Dönemi, kazı sonuçlarına göre alt devirleri vardır:

İlk Sosyal Oluşumu 2800-2050

İkinci Sosyal Oluşum Şehir IIa 2050-1950

Şehir IIb-c 1950-1800

Post-şehir IIc 1800-1600

Birinci Sosyal Oluşum'da arkeolojik kazılarda yerli kaplar ve Mezopotamya ithal kaplar ve iyi seramikler bulunmuştur. Mezopotamya kapları ticari ilişkilere işaret etmektedir ki Mezopotamya'daki yazılı belgeler bunu desteklemektedir²⁸⁸. Bu dönem Umman'daki **Umm-an-Nar kültürü** ile çağdaştır. Bu dönemin yerleşmelerinde tapınak, saray ve depolar gibi büyük yapılar bulunmaz²⁸⁹. Yapılar genelde basit yapılardan oluşmaktadır. Mezar tepeleri bu dönemde erken tip denilen türdedir.

İkinci Sosyal Oluşumu döneminde küçük bir ticari merkez olan Bahreyn Kalesi'nde yapılan kazılarda tespit edilmiştir. Bu dönemde sosyal olarak bir gelişme gösterir. Şehir 15

²⁸⁴ Kervran, Mortensen, Hiebert 1987, s. 92.

²⁸⁵ Magee 2014, s.180.

²⁸⁶ Kervran, Mortensen ve Hiebert 1987, s.79-92.

²⁸⁷ Tews 2001, s.9 vd.

²⁸⁸ Højlund 2007b, s.123-124.

²⁸⁹ Højlund 2007b, s. 129.

hektarlık bir alanı kapsar ve sarayın bulunduğu taş duvarlı bir surla çevrilidir. Adanın değişik yerlerinde büyük dini yapılar inşa edilmiştir. Bunlara Barbar ve Diraz tapınakları örnektir. Bu dönemde el-Ali’de büyük mezar tepeleri inşa edilmektedir.

BÖLÜM III

DİLMUN'UN MEZOPOTAMYA VE KOMŞULARI İLE TİCARİ FAALİYETLERİ

3.1. DİLMUN'UN TİCARİ FAALİYETLERİ

Mezopotamya, coğrafi şartları nedeniyle pek çok temel gereksinimini çevre ülkelerden tedarik etmek zorunda kalmış, bilhassa ormanlardan ve dağlardan mahrum olan Güney Mezopotamya Bölgesi, taş, kereste ve maden gibi malzemeleri ticaret sayesinde elde edebilmiştir.²⁹⁰ Yazının icadında da önemli bir rol oynayan ticaret, ilk kez Sümerler tarafından toplumsal bir kurum olarak düzenlenmiştir.²⁹¹ Ticari faaliyetlerin gelişebilmesi, ancak insanların artı üretime geçmesi ile mümkün olabilmektedir. Diğer yandan coğrafi engellerin de aşılabilmesiyle birlikte ticaret faaliyetleri geniş alanda uygulanabilmektedir.²⁹² Benzer bir şekilde Bahreyn'den de doğal olarak maden cevherlerinin çıkarılamıyor olması nedeniyle Dilmun Ülkesi uluslararası ticarete varlık göstermiş, böylece dışarıdan gelen tüccarlar için iyi bir pazar yeri ve birbirine uzak ülkeler arasında iyi bir aracı olarak görev yapmıştır.²⁹³ Uzunca bir süre Mezopotamya'ya başta bakır ve kereste olmak üzere pek çok malı tedarik etmiştir. Bunun nedeni ada halkının açık denizde gemi kullanma becerisi ve Magan ve Meluhha gibi ülkelerle bağlantı kurabilmesidir. Sargon'un iki dilli yazıtından anlaşıldığına göre Magan, Meluhha, Ebla, Yarmuti ve Mari ile birlikte Güneydoğu-Kuzeydoğu büyük ticaret rotasının içinde yer alan Dilmun, önemli bir ticari merkezdi.²⁹⁴

Dilmun ismi, yazının kullanılmaya başlandığı M.Ö. 4. binyılın sonlarından beri ticari kayıtlarda görülmeye başlar ve devamında Mezopotamya'ya önemli malların ithal edildiği yer olarak varlığını devam ettirir.²⁹⁵ Nitekim Dilmun'dan gelen mallar, Güney Mezopotamya'nın ucunda yer alan Ur şehrinden giriş yapıyordu.²⁹⁶ Buna bağlı olarak da söz konusu kayıtlar, ticaretle alakalı küçük bölgelerden, özellikle de Ur şehrinden gelir.²⁹⁷ Güney Mezopotamya şehirlerinden gelen M.Ö. 2. binyıla ait metinler, bize tacirlerin Dilmun'a nasıl ulaştıkları ve buradan fildişi, akik ve bakır gibi malları nasıl tedarik ettikleri hakkında bilgi vermesi açısından

²⁹⁰ Kinal 1983, s.157.

²⁹¹ Rice 1994, s.86.

²⁹² Rice 1994, s.265.; Erken dönemlerde ancak takas usulü uygulanabilmiş, M.Ö. 4. binyılın ortalarından M.Ö. 3. binyılın ortalarına kadar çömlekçilik teknikleri, dağıtım ve bankacılık faaliyetleri ile birlikte değerli mallara dayalı bu takas usulü de geliştirilmiştir.

²⁹³ Oppenheim 1945, s.7.

²⁹⁴ Moorey 1994, s.8.

²⁹⁵ Eidem ve Hojlung 1993, s.441.

²⁹⁶ Liverani 2014, s.190.

²⁹⁷ Rice 1933, s.265.

en değerli kanıtlar olarak kabul edilebilir.²⁹⁸ Fakat yazısız kaynaklara bakacak olursak ticari bağlantının olduğunu kanıtlayan ilk ipucu, Bahreyn'de bulunan bir dizi yerleşim yerinde bulunan Mezopotamya-Obeyd dönemi seramiklerdir.²⁹⁹

Bahreyn Adası, Mezopotamya, İran, İndus Vadisi, Batı Hindistan ve Basra Körfezi'nin kıyısındaki ülkeler arasında mal dağıtım noktası olarak hizmet veriyordu. Mezopotamya'ya gönderilen mallar karşılığında gümüş, dokuma, tahıl ürünleri ve keten yağı alıyordu. Bu da M.Ö. 3. binyılın sonları ve 2. binyılın başlarında uluslararası pazar olarak hizmet veren bir ülke için oldukça iyi bir durumdu.³⁰⁰

Dilmun'un M.Ö. 2. binyılın başındaki genişlemesinin, III. Ur Dönemi sonunda (yak. M.Ö. 2000) Ur ve Magan arasındaki doğrudan ticaretin kesilmesiyle bağlantılı olduğu düşünülür.³⁰¹ Bu durum ise Larsa dönemi tabletlerinde artık Magan isminin geçmemesi ve Dilmun isminin görülmeye başlanmasından anlaşılmaktadır.³⁰² Bu iki bölge arasındaki doğrudan ticaretin kesilmiş olması, Dilmun'un Mezopotamya, İndus (Meluhha) ve Magan (Umman) arasındaki ticarete aracı olarak hizmet etmesine ve bu sayede zenginleşmesine neden olmuştur.³⁰³ Artık Magan yerine Dilmun Ülkesi Babil'in güneydeki en büyük bakır tedarikçisi olmuş, Magan ve Babil pazarında etkili bir şekilde yer almıştır.³⁰⁴ Bunun yanında Umman'daki Umm an-Nar kültürünün de sonunun gelmesi de Dilmun'un, Basra Körfezi'nde bir ekonomik güç haline gelmesinde etkili olmuştur.³⁰⁵

Dilmun, coğrafi konumu sayesinde de oldukça avantajlı durumdaydı. Bu ada ülkesi, Basra Körfezi'nde, Sümer Ülkesi'nin Magan, Meluhha ve pek çok uzak ülke ile bağlantı sağladığı yolun üzerinde bir kilit nokta durumundaydı. Dolayısıyla bulunduğu yer sayesinde erken ticari dönemde en tepede yer alabilmiş ve Dilmunlu tüccarların daimi olarak kazanç elde etmelerini sağlayabilmiştir.³⁰⁶ Korunaklı limanları, bölgede bulunan temiz su kaynakları, Dilmun'u başarılı deniz yolculukları için oldukça güvenli ve tercih edilen bir yer olarak öne çıkarmıştır.³⁰⁷ Öyle ki Mezopotamya ve Umman arasındaki tek elverişli liman Dilmun

²⁹⁸ Eidem ve Højlund 1993, s.441.

²⁹⁹ Bryce 2009, s.197.

³⁰⁰ Bryce 2009, s. 197.; Dilmun'dan Güney Mezopotamya'ya gelen mallar transit ticaret yoluyla Irak'a, Suriye'nin geniş alanlarına ve ötesine yayıldığı bilinir fakat Dilmun ile bu bölgeler arasında direkt bir ticaret yolu olup olmadığına dair kesin bir kanıt yoktur. Crawford 1995, s.13.

³⁰¹ Oppenheim 1954, s.15., Potts 1993, s.196.

³⁰² Oppenheim 1954, s.15.

³⁰³ Crawford 1995, s.13.

³⁰⁴ Oppenheim 1954, s.15.

³⁰⁵ Magee 2014, s.165-166. Umm an-Nar Kültürü, Umman ve Birleşik Arap Emirlikleri civarında görülen ve M.Ö. 2600-2000'e tarihlenen bir kültürdür.

³⁰⁶ Cornwall 1952, s.138., Crawford 1998, s.149.

³⁰⁷ Crawford 1998, s.149.

ülkesidir. Umman ve Sümer arasındaki yolculukları için kullandıkları rotada Dilmun'a da uğrayan bakır tüccarı denizciler, Bahreyn Adası'ndan, kötü hava koşullarında bir istisna sayılabilecek bir yer olarak bahsetmişlerdir.³⁰⁸ Sert fırtınaların, sayısız resiflerin ve Arap kıyılarındaki balık sürülerinin varlığıyla Basra Körfezi suyun en tehlikeli kısmıdır ve bu durumda Bahreyn, denizciler için oldukça ideal bir limandır.

3.2. Dilmun'un Ticarî Malları

Ur'da bulunan metinler içinden Eski Babil dönemine ait olan mektuplar ve yönetimle ilgili belgeler, Dilmun'a giden denizci tüccarlar ve oradan aldıkları eşyalarla alakalıdır. Bu eşyalar altın, bakır külçeler, bakır alet edevat, lapis lazuli taşı, “balık gözü” (inci), yarı değerli taşlardan yapılmış boncuklar, fildişi ve fildişinden yapılmış nesneler yahut fildişi oymalı eşyalar, fildişi taraklar, gerdanlıklar, kutu figürinleri ve eşya parçalarıdır.³⁰⁹ Bu mallar önce Dilmun'a getirilir, daha sonra buradan diğer ülkelere aktarılırdı. Dilmun bu yönüyle bir çeşit aktarma noktası görevi görmekteydi. Örneğin; Meluhha'dan (İndus Vadisi) gelen akik taşı, fildişi, abanoz ağacı, ahşap, altın ve gümüş gibi mallar önce Dilmun ülkesine getirilir daha sonra buradan dağıtımı yapılmak üzere gemilere yüklenirdi.³¹⁰

Tıpkı Mısır'daki gibi Mezopotamya'da da mücevher yapımında inci kullanılmıştır.³¹¹ Metinlerde “balık gözü” olarak geçen inci, aynı zamanda oldukça önemli bir ihraç malıydı. İncicilik işinin Bahreyn ve Basra Körfezi'nde oldukça önemli bir iş olduğu, ada üzerinde bulunan ve yazılı dönemlere tarihlenen istiridye kabuğu yığınlarından anlaşılabiliyor.³¹² Yine Dilmun'un yakınındaki Tarut Adası, geniş bir alanda Erken Hanedan ve Akkad dönemlerinde oldukça talep gören klorit taşından yapılmış kapların (Resim 22) kaynağıydı.³¹³ Lapis lazuli taşı ise Sümer tabletlerine göre, M.Ö. 3. binde Aratta, Meluhha ve Dilmun'dan geliyordu. M.Ö. 2. binyılın ikinci yarısında Körfez ticareti çökse dahi lapis lazuli, Dilmun aracılığıyla Mezopotamya'ya gelmeye devam etmiştir. Akik taşı, Hindistan'da Gucarat ve Batı Sind'de bulunur, İran'dan da çıkarılırdı. Kaynağı belirtilmemiş olsa da Dilmun aracılığıyla Mezopotamya'ya akik geldiği bilinmektedir. Meluhha'dan gelen akikler, Larsa ve Uruk'ta işlenmiştir. Ayrıca G. Bibby tarafından bir miktar turkuaz boncuk, Bahreyn Kalesi kazılarında

³⁰⁸ Rice 1994, s.200.

³⁰⁹ Kramer 1963, s.113.

³¹⁰ Bryce 1993, s.197. Gümüş madeni Sümer coğrafyasına Dilmun, Marhaşi, Aratta, Elam, Magan ve Meluhha'dan gelirdi. Ayrıca Bibby, Bahreyn Kalesi'ndeki Kas Devri kalıntıları içinde gümüş takı parçaları bulmuştur. Moorey 1994, s. 234-238.

³¹¹ Moorey, 1994, s.92-93.

³¹² Rice 1994, s.110.

³¹³ Podany 2010, s.46.

bulunmuştur.³¹⁴ M.Ö. 2500'lere tarihlenen Fara metinlerinde, Dilmun'un ismini içeren ŠİM.DİLMUN isimli bir maddeden bahsedilir. Sümercesi ŠİM.Bİ.Zİ.DA, Akkadcası *guhlu* olan bu maddenin, pelesenk ağacından üretilen bir reçine olduğu düşünülür. Nabu-bel-şumate isimli isyankâr kabile reisi tarafından getirildiği düşünülen 5.28 tonluk *guhlu*'nun Asurbanipal'in komutanlarınca haczedildiği bilinir.³¹⁵

İklim şartları nedeniyle Bahreyn'de tahıl üretilmemiştir fakat hurma oldukça yaygın olarak üretilebilmiştir.³¹⁶ Arap dünyasının en iyi hurmalarının yetiştiği Kuzey Arabistan'a bir nevi giriş yolu olması da Dilmun'a avantaj sağlamıştır. Arabistan kıyılarındaki Katif ve Hofuf bölgelerinde Bahreyn'dekilere nazaran daha iyi hurmalar yetişmekteydi. Bu hurmalardan çiviyazılı metinlerde sıkça söz edilmekle birlikte bu hurmaların ayıklanması ve paketlenmesi de en önemli işlerden biri olarak sayılmaktaydı.³¹⁷ Hurmanın yanında Dilmun soğanı, Yakın Doğu'da oldukça meşhurdur ve neredeyse M.Ö. 24. yy ekonomik metinlerinde bile bahsi geçmektedir.³¹⁸

Daha uzak bölgelerden, Meluhha'dan elde edilen kereste ise Lagaş, Umma ve diğer Güney Mezopotamya şehirlerine nakledilmiştir. Lagaş Kralı Gudea, diğer ülkelerden kendi ülkesine taşınan mallarla övünürken Dilmun'dan kendisine kereste geldiğini söyler. Yine tutulan raporlara göre Lagaş Ülkesi'ne inci, soğan ve hurmanın da girdiği biliniyor. Gudea'nın haleflerinin hâkimiyet döneminde ise bakır aletler, lapis lazuli taşı, fildişi kakmalı masalar ve birtakım fildişi objeler, taraklar, zırhlar ve kutular, mobilyalar için süsler ve yarı değerli taşlar Dilmun pazar alanlarında bulunabilecek eşyalardı.³¹⁹ Bu objelere ve geldiği yerlere bakılırsa bilhassa Barbar Devri'nde Dilmun'un çok geniş bir ticaret ağı olduğu da söylenebilir.³²⁰ Nitekim M.Ö. 2. binyıla tarihlenen Ur metinlerinde, fildişinin Dilmun'dan geldiği söylenir fakat muhtemelen Körfez aracılığıyla taşınmak üzere özellikle fildişinin çok bulunduğu Harappan'dan yani İndus'tan gemilere yüklenmiş ve Dilmun aracılığıyla dağıtımı yapılmıştır. III. Ur Dönemi sonrasına ait metinlerde fildişi, Dilmun'dan ithal edilen malların yazılı olduğu listede yer alır.³²¹ Tanrıça Ninisinna için söylenen bir ilahide, Dilmun'un *guda-babbar*'ı yani

³¹⁴ Moorey 1994, s.85, 87, 97.

³¹⁵ Potts 2009, s.135. Bu madde daha önceki tarihlerde, Moorey tarafından antimon elementi ile eşleştirilmiştir.

Moorey 1994, s.102.

³¹⁶ Rice 1994, s.203.

³¹⁷ Cornwall 1946, s.139.

³¹⁸ Nemet-Nejat 1998, s.275-6.

³¹⁹ Rice 1994, s.110.

³²⁰ Bibby 1969, s.184.

³²¹ Moorey 1994, s. 118-121.

beyaz keteni için meydana getirildiği söylenmiştir. Dolayısıyla beyaz ketenin kaynağı da Dilmun olabilir.³²²

Sümer ticaretinin esas kısmını bakır madeni oluştururken, Dilmun'un da en önemli ihracat malı bakır madeniydi. Yazılı kaynaklar, Mezopotamya'ya geniş çaplı bakır ithalatının MÖ 3. binyılın ortasından sonra başladığını gösterir.³²³ Bu durumda Mezopotamya'nın bakır ihtiyacını bir kısmını, uzunca bir süre Dilmun Ülkesi tedarik etmiştir. Çünkü kuzeyde Güneydoğu Toroslar üzerindeki maden yatakları ile Kıbrıs yatakları gerekli bakırın önemli bir kısmını sağlamaktadır. Uruk dönemi sonlarından itibaren mallar teknelerle Basra Körfezi'nden gelmekteyken, IV. Uruk tabakasındaki Eanna Kutsal Alanı'ndan gelen metinler, Dilmun adasından yapılan bakır ticaretine değinmektedir. Hatta Uruk döneminde sözü edilen tek ticari mal bakırdır.³²⁴ Ticareti yapılan bakırlar, Güney Arabistan'daki Magan Ülkesi'yle, yani bugünkü Umman ile ilişkilendirilir ve buradan çıkarılarak dağıtıldığı düşünülür.³²⁵ Öyle ki bir büyü metninde burası için "bakırın evi" ifadesi kullanılmıştır.³²⁶ Enki'nin Dilmun için ettiği bir duada ise, "Magan ülkesi sana güçlü bakır, ... 'in gücünü, diorit, u-taşı, şuman taşı [getirsin]" şeklinde bir ifade görülmektedir.³²⁷ Bu ifadeler de dikkate alınırsa, bakırın madenin asıl kaynağının Magan olduğu kabul edilebilir.³²⁸ Tel Abraq'ta, Şehir II dönemine ait kırmızı bezemeli çömlek parçasının bulunmuş olması da, Dilmun ile Magan arasındaki bakır edinme amaçlı kurulan iletişimin varlığını gösterir nitelikte bir kanıt olarak kabul edilmektedir.³²⁹

3.3. Dilmun'un Tüccarları

Kara temelli olan ve iletişimini iç nehirlerle sağlayan Güney Batı İran medeniyeti ve yine iletişimini nehirlerle sağlayabilen İndus medeniyetine karşılık, Dilmun deniz temelli bir ülkedir ve çevresiyle olan iletişimini deniz yollarıyla sağlamaktadır. Bu durum Dilmun'a avantaj sağlamakla birlikte, bakır madenlerine sahip olan Umman'la iletişim sağlayabilmesi, böylece zenginleşen dünyada bakıra olan talebi karşılayabilmesini sağlamıştır.³³⁰ Dilmun'a giderek

³²² Kramer 1977, s.65.

³²³ Magee 2014, s.115.

³²⁴ Crawford 2004, s.191. Rice 1994, s.87.

³²⁵ Potts 1993, s.191.

³²⁶ Nemet-Nejat 1998, s.276.

³²⁷ Kramer 1963, s.112.

³²⁸ Basra Körfezi'nin merkezinden ve Güney Doğu Arabistan'dan gelen bakırlar ve bakır alaşımlı objeler üzerinde yapılan araştırmaya göre, bakırların çoğunun değilse de en azından bir kısmının bugünkü Umman'daki al-Hajjar sıra dağlarından geldiğini gösterir. Rice 1994, s.88

³²⁹ Potts 1993, s.196. Magan bakırın asıl tedarikçisi olsa da sınırlı alanda da olsa işlenmiş malların da tedarikçisiydi. Zaman zaman İndus vadisindeki mallar için iskele görevi yapmış olma ihtimali de vardır. Tello ve Adab'ın çeşitli ekonomik metinlerinde ise doğrudan Magan'dan gelen bakır ve bronz aletler söz konusudur. Crawford 1998, s.149. Magee 2014, s.115.

³³⁰ Rice 1994 s.204.

buradan ticari mal tedarik eden tüccarlara *alîk Tilmun* denilmektedir. Tacirin *alîk Tilmun*'un mevkilerindeki yükselebilmelerinin nedeni de, deniz yolculukları için gerekli donanıma sahip olan ve dolayısıyla deniz ticareti yapabilen insan sayısının az olması ve kara ticaretiyle uğraşanların kendileriyle rakip olamayacak durumda olmasıdır. Bundan ötürü, ticaret bu az sayıdaki insanın elinde işliyordu ve deniz ticareti oldukça avantajlı bir işti.³³¹

Dilmun'la ticaret yapan tüccarlara *alîk Tilmun* ismi veriliyordu. Bu tüccarlar, Ur şehrinden Bahreyn adasına giyim eşyası karşılığı bakır almak üzere giderler ve buradaki tüccarlarla çalışırlardı.³³² Dilmun'dan gelen mallar, Güney Mezopotamya'ya Ur şehrinden giriş yapardı. Basra Körfezi'ne çok rahatça açılabilen, burayla bağlantıya geçebilen bir güney şehri olan Ur, deniz ticaretini ana tapınağı olan Nanna tapınağından yönetilirken, deniz yolculuklarından sağ kurtulan tüccarlar buraya bir çeşit adak olarak sayabileceğimiz gümüşten gemi şeklinde heykelcikler bırakıyordu.³³³

Bu tüccarlar içerisinde en iyi bilinen *alîk Tilmun*, Ea-Nasir isimli bir bakır tüccarıdır. Ea-Nasir'e ait yazılı belgeler, bakır ticareti hakkında detaylı bilgi almamızı sağlar. Bu tüccar M.Ö. 1813-1790 yılları arasında faal olmuş,³³⁴ yaşadığı şehir olan Ur'a getirdiği, Magan'dan çıkarıldığı bilinen bakırları Dilmun'dan tedarik etmiştir.³³⁵ Larsalı Rim-Sin'in hâkimiyet dönemine (M.Ö. 19. yy) ait Ur'da bulunan bir grup çivi yazılı metin, Ea-Nasir'in bakır ticareti faaliyetlerini gösteren dokümanlardır.³³⁶ Ea-Nasir'in ismi on sekiz adet tablette geçer ve bu tabletlerin de çoğu kendi evinde bulunmuştur. Metinler genelde mektuptur ve bakır tüccarı olduğu bu metinlerden anlaşılmaktadır.³³⁷ Özellikle Dilmun ticaretinin arka planı ile ilgili olarak ortaya çıkan en uzun mektup UET V 81'dir.³³⁸ Bu mektup Nanni isimli tüccardan Ea-Nasir'e gelir ve onu vaat ettiği malların yerine daha düşük kalitede bakır külçeleri teklif etmekle suçlar. Bu mektup bir nevi şikâyet yahut serzeniş mektubu niteliğindedir:

*Geldiğin zaman, "Gimil-Sin'e iyi külçeler vereceğim" demiştin. Dediğin buydu ama yaptığın öyle olmadı; habercime "ya al ya da git" diyerek kötü külçeleri teklif ettin. Böyle kibirli davrandığın ben kimim? Her ikimiz de centilmen değil miyiz? ... Dilmun tüccarları arasında bana bu şekilde davranan kim?*³³⁹

³³¹ Oppenheim 1954, s.39.

³³² Oppenheim 1954, s.7.

³³³ Liverani 2014, s.190.

³³⁴ Bibby 1969, s.185.

³³⁵ Bibby 1969, s.188; Hoyland 2001, s.15.

³³⁶ Potts 1993, s.193.

³³⁷ Bibby 1969, s.187.

³³⁸ Oppenheim 1954, s.10.

³³⁹ Bibby 1969, s.188.; Oppenheim 1954, s.10.; Hoyland 2001, s.15.

Leonard Woolley'in 1930-1931 yıllarında Ur Kraliyet Mezarları kazıları esnasında tesadüfen Ea-Nasir'in iş yazışmaları da bulunmuştur. Kazı alanından anlaşıldığı kadarıyla Ea-Nasir pek de başarılı bir tüccar, aynı zamanda komşularıyla da eşit düzeyde değildir.³⁴⁰

İbbî-Sin'in hakimiyeti döneminde Ea-Nasir gibi bakır ticaretiyle uğraşan Lú-^dEn-líl-lá isimli bir başka tüccarın faaliyetleri hakkında da bilgi sahibi olabiliyoruz. Bu iki tüccarın faaliyetleri birbirine oldukça benzemektedir. Lú-^dEn-líl-lá, Ea-Nasir'den farklı olarak Dilmun yerine Magan'a gitmiş fakat aynı malların ihracat ve ithalatını gerçekleştirmişti. Muhtemelen Magan'la bu ticareti sarayın aracısı olarak yapıyordu.³⁴¹ İki tüccar da bakır almak maksadıyla bu ülkelere gidiyor ve karşılığında yağ ve giyim eşyası gibi malları ithal ediyordu.³⁴² Ea-Nasir *alik Tilmun* unvanını kullanırken, öncüsü sayılan Lú-^dEn-líl-lá'nın unvanı *ga-raš-a-ab-ba*'dır. Bu unvan III. Ur dönemi ve daha erken dönem metinlerinde denizci tüccarlara verilmiş olan resmi bir unvandı.³⁴³ UET III 41 (İbbî-Sin'in 18. yılı) tabletinde Lú-^dEn-líl-lá'nın bu ismi taşıyan mührünün baskısı mevcuttur.³⁴⁴

UET III 1689'da (İbbî-Sin'in 4. yılı) Lú-^dEn-líl-lá'nın, Magan'dan bakır almak için Nanna tapınağı'ndan çok fazla miktarda giyim eşyası ve yün aldığı yazar. UET III 1511'de ise (İbbî-Sin'in 2. yılı) yine aynı şekilde tapınaktan yün, giyim eşyası, esanslı yağ ve deri objeler alır. Metinde bunların bakır almak için alındığı belirtilir. Bu iki tablet UET III 751 (İbbî-Sin'in 2. yılı) numaralı tabletle de alakalıdır ki burada da yine aynı kişinin Nanna tapınağına ondalık vergi olarak verdiği mallar da yazar. Bu mallar sadece bakır değil, değerli taşlardan yapılmış boncuklar, fildişi ve soğandır. Bu soğanların Magan soğanı olduğu yazar. Fakat Erhanedanlar dönemi metinlerinde Dilmun soğanı adlı bir soğandan bahsedilmiştir.³⁴⁵

Ur'da bulunmuş olan beş adet ekonomik metin içinden dört tanesi (UET V 292, 546, 548, 678) tüccarların Ningal tapınağı için verdiği ondalık vergiler ve sunuların kaydı niteliğinde olmakla birlikte, sadece bir tanesi (UET V 558) asıl ticaretle ilgilidir.³⁴⁶ Ningal tapınağı ile alakalı olan metinler, Dilmun'dan Ur'a gelen yüklerin içerikleri hakkında bilgi verir. Buna göre bakır her daim başat ticaret malı olmuştur.³⁴⁷ Fakat bunun yanında mercan, pek çok çeşitte karındanbacaklı ve kaplumbağa kabukları gibi deniz ürünleri de *alik Tilmun* tarafından Babil pazarına götürülmüştür. Bu kaplumbağa kabukları ham halde getirilerek, Babilli yüksek tabaka

³⁴⁰ Bibby 1969, s.186-187.

³⁴¹ Leemans, 1960, s.21.

³⁴² Oppenheim 1954, s.13.

³⁴³ Leemans 1960, s.22.

³⁴⁴ Oppenheim 1954 s.13.

³⁴⁵ Oppenheim 1954, s.13.; Leemans 1960, s.19.

³⁴⁶ Olijdam 2000 (2001), s.198.

³⁴⁷ Bibby 1969, s.189.

tarafından finanse edilen zanaatkârlar tarafından eşyalar üzerinde ince kakmalar yapmak maksadıyla kullanılmış, bunun yanında yüzük olarak işlenmiş halde de ihraç edilmiştir. Tüm bu metin grupları ise Larsa kralı Gungunum'un hâkimiyetinin sonları ile Eski Babil kralı Sumu-ilum'un hâkimiyetinin ilk yarısına (M.Ö. 1907-1880) tarihlenmiştir.³⁴⁸

Pre-Sargonik Lagaş devrine ait, yayınlanmış YBC 12130 isimli tabletler dizisi, Dilmun ticareti ve tüccarlar hakkında bizlere bilgi verir. Metinler, bakır ve kalayın yün ve gümüş karşılığında alınmasından bahseder. Burada Sümerli tüccarların, yöneticinin karısından ticari maksatla ticari malları (muhtemelen gümüş ve yün) alarak, karşılığında bakır ve kalasla döndüklerini görüyoruz. Bu belgelerde herhangi bir komisyon ya da kar söz konusu değildir yahut bunlardan hiç bahsedilmemiştir. En azından tüccarların yönetim hiyerarşisi içinde yer alan bir memur olmadığı veya yönetimle ortak çalışan bir simsar olmadığı bilinmektedir.³⁴⁹

III. Ur döneminde de ticaret, tapınakların bakırla değiş tokuş yapılmak üzere tekstil ürünü depolayan tüccarların faaliyet halinde olması şeklinde organize olmuştu. Larsa Hanedanı'nın başlangıç döneminde ise tapınağın etkisi hala görülebiliyordu.³⁵⁰ Tapınaklar, şehirlerin ticaretlerinde önemli roller oynadılar, M.Ö. 2000'li yıllarda ise geniş ticaret faaliyetleriyle alakadar oldular.³⁵¹ Kendi atölyelerinde ürettikleri malları ihraç ettiler ve çeşitli ticaret mallarını da ithal ettiler. İlerleyen dönemlerde ise ticaret özel sektörün eline geçti. Fakat tapınakların taşıyıcı ve hissedar arasındaki sözleşmelerin kopyalarını koruma ve yeminleri konusundaki vazifeleri devam etti.³⁵²

3.4. Dilmun Ticaretinin Çöküşü ve Dilmun İsminin Metinlerden Kaybolmaya Başlaması

Ea-Nasir zamanının üstünden çok geçmeden Dilmun ve Magan ekonomisinin daralmasıyla ilgili etkenler bir araya geldi. Bilinmeyen nedenlerden dolayı İndus Vadisi uygarlığı ciddi bir düşüş yaşadı ve Güney Mezopotamya, Hammurabi hakimiyetinin M.Ö. 1750'de çöküşünden olumsuz etkilendi.³⁵³ Fakat zaten Dilmun'un ticari hayatının çöküşünün başlangıcı, Hammurabi'nin Babil tahtına gelmesiyle başlamıştır. Hammurabi, Güneyde Basra Körfezi'nden kuzeyde Suriye'ye kadar uzanan toprakları kendi imparatorluğu altında bir araya

³⁴⁸ Olijdam 2000 (2001), s.195-198.

³⁴⁹ Foster 1997, s.53-54.

³⁵⁰ Liverani 2014, s.190.

³⁵¹ M.Ö. 2. binyılın başlarında ticaret fazlasıyla kraliyet denetimi altındaydı. Fırat Nehri boyunca kontrol noktaları vardı. Kral tableti denen yasal izni olmayan tüccarlar, gemileriyle buralardan geçemezdi. Nemet-Nejat 1998, s.276.

³⁵² Bibby 1969, s.185. Tapınakların arşivlerinden ticaretin kapsamı hakkında böylece bilgi alabiliyoruz.

³⁵³ Hoyland 2001, s.15.

getirmeyi başarmış, bu genişlemeyle birlikte de ekonomik kalkınmayı sağlamış ve Mezopotamya halkının servetini yükseltmiştir. Fakat bu durum Mezopotamya pazarının tedarikçisi durumunda olan Dilmun için aynı şekilde olumlu sonuçlar doğurmamıştır.³⁵⁴

Hammurabi'nin ele geçirdiği şehirlerde yaptığı düzenlemeler, zaman içinde Ur kentinin ve dolayısıyla bu kentle bağlantılı olarak ticari faaliyetlerini yürüten Dilmun'un önemini yitirmesine, Basra Körfezi ticaretinin ise eski canlılığını kaybetmesine yol açmıştır. Diğer yandan da Ur kentini elinde bulunduran Larsalı Rim-Sin'in Larsa kentini ticaret merkezi haline getirme politikaları, Ur kentini bir taşra kenti statüsüne çekmeye başlamıştı. Bunun üzerine Hammurabi de Larsa galibiyetinden sonra bu kenti onarıp ayağa kaldırma çabalarıyla bu süreçte destek vermiş oldu.³⁵⁵ Bu olanlar üzerine Dilmun tüccarlarını farklı bir kasabaya veya belki de Ur'da başka bir muhite götürmüş olabileceği de söylenir fakat konuya dair herhangi bir belge ele geçmemiştir.³⁵⁶

Hammurabi, M.Ö. 1760 yılında Mari şehrini ve Orta Fırat'ın en önemli limanını fethetti ve buradaki ticareti tesis etmeye çalıştı.³⁵⁷ Bu fetih, Kıbrıs ve Anadolu'dan gelen bakırın Fırat üzerinden ticaretinin yapılmasının önünü açtı ama bu durum Dilmun'un Güney Mezopotamya'nın bakır tedarikçisi olarak zarar görmesine neden oldu. Samsu-iluna'nın beşinci yılına ait önemli bir çivi yazılı metin, Güney Mezopotamya'daki Kıbrıs (Alasya) bakırına dair ilk referansı içerir ve aynı zamanda bu metinde Dilmun'dan gelen bakırdan son kez bahsedilmektedir.³⁵⁸

Anlaşıldığı kadarıyla bakırın yanında yine lüks malların tedariki için de Dilmun'a alternatif bir tedarikçi bulunmuş olmalıdır.³⁵⁹ Mezopotamyalılar lüks eşyalar ararken kuzey ve batı yönünde giderek eski güneyli ortaklarından, yani Dilmun'dan uzaklaştı.³⁶⁰ Böylece günden güne değerini yitiren Dilmun ticareti artık tamamen çökmüş olacaktı. Dilmun'un bu çöküşü aynı zamanda onun efsanevi “tanrılar adası” olma özelliğini de çöküşe uğratacaktı.³⁶¹ Özetle, Doğu Arabistan böylece ayrıcalıklı konumunu kaybetmişti ve Ea-Nasir ile diğer tüccarların dünyası değişmeye başladı. Dilmun bir daha asla Sümerler ve onların yakın ardılları için, edindiği özel yere tekrardan sahip olamadı.³⁶²

³⁵⁴ Højlund 2013, s.544.

³⁵⁵ Crawford 1995, s.16.

³⁵⁶ Podany 2010, s.103.

³⁵⁷ Crawford 1995, s.16.

³⁵⁸ Højlund 2013, s.544.; Crawford 2005, s.45.; Hoyland 2001, s.15.

³⁵⁹ Crawford 2005, s.45.

³⁶⁰ Podany 2010, s.103.

³⁶¹ Rice 1994, s.115.

³⁶² Hoyland 2001, s.15.

BÖLÜM IV

DİLMUN TOPLUMU VE YÖNETİMİ

Dilmun toplumu hakkındaki bilgilerimiz, mezar araştırmalarının detaylı yapılmamış olmasından ve Mezopotamya çivi yazılı kaynaklarının bu konuda yeterince bilgi vermiyor olmasından ötürü yetersiz kalmıştır. Yapılan arkeolojik kazılar ve günümüze ulaşan kısıtlı orandaki metinler ışığında ayrıntılı olmayan bazı bilgilere erişebiliyoruz.

Dilmun ülkesi, eski dönemlerde ada temelli toplumu olan tek örneği ve dört bileşeni üzerinde kurulmuştu; Feyleke Adası, Tarut Adası, Bahreyn ve belirli sınırları olmak üzere Umm an-Nar. Bu durum Dilmun'un mevcut durumuna özellikle ekonomik anlamda katkı yapmakla birlikte onu komşularından ve çağdaşlarından ayıran özelliği sayılır.³⁶³ Bu özelliği neticesinde toplumsal değişimleri, komşuları yahut ilişki içinde olduğu diğer toplumlarla paralel olarak ilerlememiştir. Kendi iç dinamikleri doğrultusunda farklı bir değişim süreci geçirmiştir.

M.Ö. 3. binyıl Kuveyt, Suudi Arabistan'ın doğusu ve Bahreyn'den elde edilen arkeolojik buluntulara baktığımızda, birbirine benzeyen küçük tümülüsler ve yine küçük, tapınakları olmayan yahut bulunamayan yerleşimler görürüz. Uzak mesafeli deniz ticaretiyle uğraşan olmalarına rağmen buralarda herhangi tipte bir mühür kullanılmamıştır. Mutfak gereçleri ev halkı tarafından üretilmiştir. Sadece saklama kapları ve daha ileri tekniklerle üretilmiş çanaklar Mezopotamya ve Umman'dan gelmiştir. Bu arkeolojik materyallerin tümü, oldukça basit bir sosyal yapıyı göstermektedir.³⁶⁴

4.1. M.Ö. III. Binyılın Ortalarında Dilmun Toplumu

Basra Körfez'inde M.Ö. 3. binyılın ortalarında yaşamış olan toplumlara bakıldığında, karmaşık ekonomi üzerine inşa edildikleri gözlemlenir. Bu toplumlar, tarım, balıkçılık ve avcılıkla geçinirler, eksik olan malları ise dışarıdan alırdı.³⁶⁵ Fakat Dilmun için durum farklıydı. Özellikle M.Ö. 3. binyılın ortalarından itibaren, merkezin Doğu Arabistan'dan Bahreyn'e geçmesiyle birlikte ticaret, Dilmun ekonomisi ve toplumunun temeline yerleşmişti. Tarım ve balıkçılık burada da mevcuttu, fakat diğer ticari faaliyetleri ve diğer Körfez ülkeleriyle kıyaslandığında nispeten daha az önemliydi.³⁶⁶

³⁶³ Rice 1994, s.204.

³⁶⁴ Eidem ve Højlund 1993, s.445.

³⁶⁵ Crawford 1998, s.145.

³⁶⁶ Rice 1994, s.203.

Doğu Bölgesi'nde gerçekleştirilen kazılarda bulunan ve M.Ö. 3. binyıla tarihlenen malzeme, Bahreyn'in aynı binyılın geç dönemlerini temsil eden I. Dönem'i ile benzerlikler gösterir. Fakat bu bölgeden silindir yahut damga mühür bulunmadığı gibi sur duvarları ve geniş yerleşimlere de rastlanmamıştır. Bu da basit, kabilesel bir toplum yapısına işaret etmektedir. Yine mutfak eşyaları, süzgeçli kavanozlar gibi basit bazı üretimler dışında çanak çömlek üretimi de pek gelişmemiştir.³⁶⁷

Dilmun'un II. Dönem'i olarak adlandırılan, M.Ö. 3. binyılın sonunu temsil eden tarihlerde, Bahreyn Kalesi 15 hektarlık bir şehre dönüşmüş ve etrafı taş duvarlarla çevrilmiştir. Adanın sulak olan bu kısmında pek çok höyük oluşmaya başlamış ve damga mühür kullanılmaya başlanmıştır. Mezar tümülüslerinin sayısı bu dönemde 100.000'lere ulaşmış ve çanak çömlek artık yerli atelyelerde üretilmeye başlamıştır.³⁶⁸ Yine bu dönemde Barbar Dönemi'nin birbirini izleyen üç aşaması da gelişme göstermiş; tapınaklar ve Bahreyn Kalesi'nin merkezine dev depolama binaları inşa edilmiş, ayrıca Kraliyet Höyükleri ortaya çıkmıştır. Tüm bunlar, Dilmun topluluğunun M.Ö. 3. binyılın sonlarında örgütsel gelişmeler konusunda dikkat çekici bir yükselişe geçtiğine dair belirgin kanıtlardır ve II. Dönem'in, I. Dönem'den tamamen farklı olduğunu göstermektedir.³⁶⁹ Dilmun, I. Dönem'in aksine II. Dönem'de, hiyerarşik olarak organize olması, Kraliyet Höyüklerinin oluşması ve Bahreyn Kalesi'ndeki sarayın merkezi otoritesini temsil etmesi gibi gelişmelerle, erken devlet özelliklerini tamamen gösterir.³⁷⁰

Bununla birlikte bu dönemde çekirdekleşmiş tümülüslerin, Körfez tipi mühürlerin ve devasa krali höyüklerin eşzamanlı olarak inşa edilmesi, bu genel gidişatın bir parçası olarak görülür. Bu da geniş, kalıcı yerleşim birimlerinin ve seçkin bir toplumun varlığının kanıtı olarak kabul edilir.³⁷¹ Bu kanıt güçlü bir şekilde, devlet terimiyle adlandırılacak olan birimin Erken Dilmun döneminde biçimlendiğini gösterir.³⁷² Bu dönemde Umman'dan gelen arkeolojik kanıtlar, orada hala şehirleşmemiş, kabile tipi politik organizasyonun varlığına işaret ederken Doğu Bölgesi ve Bahreyn'de, özellikle de Tarut Adası ve Bahreyn Kalesi'nde artık şehir tipi yerleşimler oturmaya başlamıştır. Çekirdek aileler toplumun temel birimi haline gelmiştir. Ticari rotalar ise Umman doğrultusunda değil Bahreyn doğrultusunda ilerlemeye başlamıştır.³⁷³

³⁶⁷ Højlund 1993, s.2.

³⁶⁸ Højlund 1993, s.2.; Eidem ve Højlund 1993, s.455.

³⁶⁹ Højlund 2007a, s.1.; Laursen 2008, s.156.

³⁷⁰ Højlund 2007, s.1.

³⁷¹ Højlund 2007b, s.124; Laursen 2008, s.156.

³⁷² Laursen 2008, s.156.

³⁷³ Crawford 1998, s.17.

Fakat bu döneme ait cevaplandırılmamış pek çok soru bulunur. Öncelikle yerleşim yerlerinin boyutları, fonksiyonları ve birbirleriyle olan ilişkileri hakkında pek bilgi bulunmuyor.³⁷⁴

4.2. M.Ö. II. BinYılda Dilmun Toplumu

MÖ 2. binyılın başından itibaren Dilmun toplumunun parçaları, eski Yakın Doğu boyunca yaygın olan politik yapılar doğrultusunda hareket ettiler. Ortadoğu'daki diğer krallarla etkileşime giren bir kraliyet soyu ortaya çıktı ki bu da o dönemde Dilmun'u Güney Arabistan'dan ayıran bir özellikti. Bu yönetsel ve toplumsal değişime Dilmun'un Mezopotamya ile gerçekleşen bakır ticaretinin kısmen dahi olsa yol açtığı konusunda genel bir fikir birliği bulunmaktadır. Bu dönemde, yani M.Ö. 2. binyılın başlarında, Magan'ın isminin bakır ticaretiyle alakalı olarak artık Mezopotamya metinlerinden silinmeye, yerine Dilmun'un ekonomik güç olarak görünmeye başladığı dönemdir.³⁷⁵

Yine bu dönemin başlarında, konutlar küçük, benzer olanların yan yana dizilmesiyle oluşan, dikdörtgen binalardır ve her biri bir çekirdek aile için yeterli büyüklüktedir. Bu evleri döşemek ve boyutlandırmak belli bir standarda bağlanmıştı ve refah seviyesine yahut varlığa göre değişmezdi. Eşya veya yapılarda daha özel tasarlanmış örneklerle rastlanmamıştır. Fakat Dilmun'da, nispeten sınıflanmış toplumun varlığından söz edilebilir. Bu toplum, temel birim olan çekirdek aile esasına dayalıydı. Bunu modeli destekleyen bilgiler hem mezarlardan hem de evsel mimariden gelmektedir. Tümölüsler Dilmun'un standart ölü gömme düzenine ait yapılarıdır. Bu mezarlar genelde on taneden az, nadiren on taneden fazla cenazeyi içeriyordu ve bunlar muhtemelen de bir aile grubunu temsil ediyorlardı. Fakat maalesef bulunan iskeletlerin çoğu yaş ve cinsiyet tespiti yapmaya elverişli olmadığı için bu konuda bilgi sahibi olamıyoruz.

³⁷⁶

Mezar anıtlarından Saar yakınlarında bulunan iki tanesi gösteriyor ki toplumun bir kesimi geniş aileler yahut kabileler şeklinde organize olmuştur. İçerikleri günümüze kadar gelmiş olan mezarlar şatafatlı değildir ve genellikle kişisel eşyaları ve gıda-içecek sunuları içerir. Bu kuralı bozan mezarlar A'ali'de bulunan kraliyet mezarlarıdır.³⁷⁷ Burada ve Rifa'da bulunan bazı mezarlar, etrafında çember bir duvar örülmüş höyük içinde diğerlerinden ayrıştırılmıştır. Bu mezarların sahiplerinin özel bir sınıfa ait olduğu görülür. Dolayısıyla bu mezarlar, toplum içerisinde sosyal gruplar arasında bir ayrımın söz konusu olduğuna dair bir işaret olarak

³⁷⁴ Crawford 1998, s.143.

³⁷⁵ Magee 2014, s.165-166.

³⁷⁶ Crawford 1998, s.145-146.

³⁷⁷ Crawford 1998, s.145-146.

görlür.³⁷⁸ Fakat yine de işin aslını net olarak öğrenemiyoruz. A'ali'de görülen daha büyük ve zengin mezarların varlığı burada bir tip ayrıcalıklı sınıfın varlığını destekler ama müstahkem kulelerin olmaması, çekirdek ailelere ait ev ve mezarların çoğunlukta olması, bir devlet yönetiminden çok kabile tipi örgütlenme olduğuna işaret eder.³⁷⁹

Dilmun'da yapılan kazılar neticesinde açılan ve konut olmadıkları belirlenen binalar, dini maksatla kullanılmış yapılar olarak işaretlenmiştir. Bu da rahiplerin toplum içinde yönetsel bir güce sahip olduklarına işaret eder.³⁸⁰ Fakat merkezi bir otoritenin varlığına işaret eden bazı metinler günümüze kadar ulaşmıştır. Girsu'da bulunan Er Hanedanlar III devrine tarihlenmiş bir mektupta, Dilmun kraliçesinden Lagaş kraliçesine hediyeler gönderildiği yazmaktadır.³⁸¹ Beş yüz yıl sonra, Mari arşivinde bulunan yazışmalardan ise Assur kralı I. Şamsi-Adad döneminde Dilmun kralına bir kavanoz dolusu özel bir yağ, muhtemelen servi esansı (kisikkûm) gönderildiğini öğrenebiliyoruz.³⁸² Bu da bize Eski Assur döneminde bir çeşit Dilmun krallığı olduğunu gösterir.³⁸³ Eğer bu metin yeterince güvenilir bulunursa, Dilmun için monarşik bir yönetime sahipti ve A'ali mezarları da asillerin mezarlarıydı diyebiliriz. Fakat yine de bu konuda tam bir netliğe kavuşamayız.³⁸⁴

Bunların yanında Bahreyn, Doğu Bölgesi ya da Feyleke Adası'nda herhangi bir saraya rastlanmamıştır. Herhangi bir mühürde yahut sanat eserinde bir kral tasviri görülmemiştir. Bunlar bizim monarşik sistem fikrinden emin olmamızı engelleyen faktörlerdir.³⁸⁵ Fakat yukarıda saydığımız iki kral dışında isimleri ve yaşadıkları dönem hakkında bilgi sahibi olduğumuz kralların varlığından bahsedebiliriz. Nispeten daha geç dönemlerde yaşayan bu krallardan ilki, Durand tarafından Bahreyn adasında bulunan bazalt taşın üzerinde ismi geçen **Rimum**'dur. Taşın üzerindeki dört satırlık metinde Rimum isimli kral, Agarum kabilesinden olduğunu ve Dilmun'un baş tanrısı olarak bilinen İnzak'ın kölesi olduğunu söyler.³⁸⁶

Bir diğer kral ise, Rimum'un oğlu olduğu anlaşılan **Yagli-El**'dir. Bahreyn'deki A'ali köyündeki kraliyet mezarlarından Krali Höyük 8'den dört adet kap parçacığı bulunmuş ve bunlardan beş adet metin parçası elde edilmiştir. Bu metinlerden birisi, mezar sahibinin Kral

³⁷⁸ Højlund 2007a, s.1.

³⁷⁹ Crawford 1998, s.147.

³⁸⁰ Crawford 1998, s.148.

³⁸¹ Laursen 2008, s.155.

³⁸² Eidem & Højlund 1993; Laursen 2008, s.155. Laursen, I. Şamsi-Adad'dan hediye alan Dilmun kralının da A'ali'deki on dört mezardan birinin içinde yattığını iddia eder. Laursen 2008, s.165.

³⁸³ Rice 1994, s.193.

³⁸⁴ Crawford 1998, s.148.

³⁸⁵ Crawford 1998, s.148.

³⁸⁶ Bibby 1969, s.21.

Rimum'un oğlu Yagli-El olduğunu yazar. Cümlelerin tamamı, “Akarum'un (tanrısı) İnzak'ın hizmetkârı, Rimum'un oğlu Yagli-El'in sarayı” şeklindedir. Bu Amurrulu ismine sahip kralın varlığı, M.Ö. 2. binyılın ilk yarısında Dilmun'u Amurrulu bir hanedanın yönetmiş olduğunu gösterir.³⁸⁷

Burada bahsedilen Rimum, Durand'ın bulduğu taştaki yazıtta ismi geçen Rimum'dur. Yagli-El ismi ise “tanrı kendini gösterdi” yahut “tanrı kendisini meydana çıkardı” manasına gelmektedir. Bu kralın Hammurabi ile çağdaş olduğu düşünülür. Yagli-El'in bir kral olduğuna dair şüpheler elbette mevcuttur, fakat hem babasının, hem de kendisinin bir saraydan bahsediyor olması onu kral olarak değerlendirmeye sevk eder. Muhtemelen babasından kalan sarayda kendisi oturmaya devam etmiştir.³⁸⁸

Dilmun, Demir Devri'nde Assur'un vassalı olur ve Dilmun kralı **Uperi**, II. Sargon'a vergi verir. Bu bağlamda da metinlerde ismine rastlanır.³⁸⁹ II. Sargon kendisinden, “tıpkı bir balık gibi, doğan güneş denizinin tam ortasına 30 BERU uzaklıkta oturan Dilmun Kralı Uperi, benim krali kudretimi duydu ve bana hediyelerini gönderdi” diyerek bahseder. Uperi'nin halefi olan kral **Ahundaru** (yahut Hundaru)'dur. Bu kralın ismi de yine II. Sargon tarafından kendisine hediyeler göndermiş olması vesilesiyle anılmıştır. II. Sargon, bu iki kralın da kendisine itaat ettiğini gururla dile getirir. Dilmun krallarının, dönemin en güçlü kralının hoşuna gidecek davranışlar sergilemiş olmaları, Dilmun'un o dönemde oldukça küçük ve kırılgan bir devlet olduğu fikrini doğurur.³⁹⁰

Kısa bir süre sonra, Assur kralı Esarhaddon, Batı Semitik kökenli isme sahip olan Dilmun kralı **Qana** (yahut Qanaia)'dan haraç aldığını söyler³⁹¹: “Qanaia'yı/Qana'yı, Dilmun Kralını, efendisi olarak vergiye bağladım.”³⁹² Bu vesileyle bir Dilmun kralının daha ismi metinlerde geçmiştir olur.

4.3. Tarımsal Faaliyetler ve Gıda Üretimi

Eski çağlarda pek çok toplum, zenginliğini tarıma borçluydu ve sosyal yapılarını da bunun üzerine inşa etmişlerdi. Fakat etrafı denizlerle çevrili olan Dilmun Adası, geçimini büyük oranda deniz ticaretinden sağlamaktaydı. Özellikle Dilmun'un merkezinin M.Ö. 3. binyılın ortasından itibaren Doğu Arabistan'dan Bahreyn adasına geçmesiyle birlikte, ticaret

³⁸⁷ Marchesi 2017, s.425.

³⁸⁸ Marchesi 2017, s.426, 428, 429.

³⁸⁹ Bryce 2009, s.198.

³⁹⁰ Potts 2009, s.36.

³⁹¹ Frahm 2017, s.304.

³⁹² Rice 1994, s.120.

ekonominin temeline yerleşmiş gibi görünmektedir. Tarım ve balıkçılık faaliyetleri olmasına rağmen, deniz ticaretine nazaran daha az önemliydi.³⁹³

Tarımın adada geri planda kalmasının diğer önemli sebebi, Bahreyn'in iklimi ve toprak yapısının tarım yapmaya yeterince elverişli olmamasıdır. Senelik yağışların oranı oldukça değişkendir ve Kasım ayından Mart ayına kadar düşüşe geçer. Yağışların azlığı nedeniyle de mevcut tarım faaliyetleri, yeraltı su kaynaklarının desteğiyle sürdürülebilmektedir. Sıcaklık ise Aralık ayında 9°C ile en düşük, 44°C ile Haziran ayında en yüksek seviyeye ulaşır. Bu sıcaklık oranları tarım için nispeten elverişlidir. Pek çok çeşitte meyve, tahıl ve bakliyat yetiştirmek sıcak hava sayesinde mümkündür.³⁹⁴

Bahreyn ve tarım dendiği zaman bugün dahi akıllara önce hurma gelir. Zira iklim şartları, hurmanın yetişmesi için oldukça elverişlidir. Bu meyve, anavatanı olduğu düşünülen³⁹⁵ Arap coğrafyasında bugün dahi çok önemlidir. Besleyici olması ve kurutularak uzun süre saklanabiliyor olmasının yanında inançsal açıdan da değerli bir meyvedir. Müslümanlar, Ramazan ayında oruç tutarken iftarlarını hurma ile açarlar.³⁹⁶ Antik dönemde ise Dilmun'un baş tanrısı İnzak'la hurma arasında bir bağlantı kurulduğu düşünülür. Rawlinson tarafından bulunan, üzerinde dört satırlık bir yazıt işlenmiş olan bazalt taşında, Tanrı İnzak'ın bir hurma dalıyla temsil edildiği düşünülür. Öte yandan İnzak, birkaç kez Agarum kabilesiyle birlikte anılmıştır. Bu kabilenin günümüzdeki uzantısı olarak düşünülen Beni Hagar topluluğu, Doğu Arabistan'ın kaliteli hurmalarıyla meşhur bölgesi Hasa'da yaşamaktadır. Hurma ve İnzak bağlantısına dair son gösterge ise, Enki ve Ninhursag Miti'ndeki modifikasyonudur. Burada İnzak ismi ^dEn-sa₆-ag şeklinde yazılır ve SA₆ işareti hurma manasına gelir.³⁹⁷

Hurma, yaklaşık M.Ö. 2500'lerden beri Mezopotamyalılar tarafından biliniyordu. Sargon öncesi Lagaş Hanedanlığı döneminde metinler, özellikle Mezopotamya ile arasındaki hurma (*sulum-Dilmunki*) tedariki ile bağlantılı olarak Dilmun'dan bahseder.³⁹⁸ Dilmun hurması olarak anılan bu hurmalar oldukça tatlı olurdu. Öyle ki S.N. Kramer tarafından çevrilen bir Sümer mitinde övgüyle söz edilmektedir.³⁹⁹

*Dilmun - konutları, iyi konutlardır;
Onun arpaları çok küçük arpalarıdır,*

³⁹³ Rice 1994, s.204.

³⁹⁴ Nesbitt 1993, s.35-36.

³⁹⁵ Crawford 1988, s.14.

³⁹⁶ Nesbitt 1993, s.32.

³⁹⁷ Højlund 1990, s.84.

³⁹⁸ Cornwall 1952, s.137.; Crawford 2010, s.54.

³⁹⁹ Kramer 2002, s.368.

Onun hurmaları çok geniş hurmalardır,

Mezopotamya metinlerinde bahsi geçen hurma, mühür kabartmalarında da sıkça resmediliyordu. Islah edilmiş yahut yabani, hangi haliyle olursa olsun bu kaynaklar hurmaya dair en eski kayıtlar olarak kabul edilir. Hurma için genelde Eski Akkadca (M.Ö. 2500'ler) "şuluppû" ya da "uhinnu" isimleri kullanılmıştır. Fakat bu kelimelerin tam manası hala net değildir. The Chicago Assyrian Dictionary, *şuluppu* için "olgunlaşmış ve ayıklanmış" manasını iddia ederken, Postgate, "kurutulmuş hurma" ismini önerir. *Uhinu* için von Soden, "yeşil, taze hurma" ismini önerirken, Postgate, "sonbahardaki taze hurma" ismini iddia etmiştir. Eski Babilce metinlerde kullanılan *aşnû* terimi, Dilmun hurma ağaçları ve hurmalarını ifade eder. Potts'un da belirttiği gibi *aşnu* terimi Dilmun'dan gelen hurmadan ziyade bir tür hurmayı belirtmek amacıyla kullanılmıştır.⁴⁰⁰

Bahreyn'in kuzeyinde yer alan ve Tunç ve Demir Çağı metinlerinde Dilmun'un bir parçası olarak anılan Saar da geçimini büyük oranda hurmadan sağlamaktaydı.⁴⁰¹ Saar'dan elde edilen arkeobotanik kanıtlara göre burada sadece hurma değil, arpa ve buğdayın da yetişmiş olduğunu biliyoruz.⁴⁰² Fakat bunların yanında diğer bölgeler için başat sayılan herhangi bir sebze ve meyvenin tohumuna rastlanmamıştır. Soğan tohumlarının yokluğu şaşırtıcı değildir, çünkü sebzelerin yeşil yenmesi tohum kalıntısı bırakılmasına engel olmuş olur, ancak meyve çekirdeklerinin olmaması gariptir.⁴⁰³ Yağışların oldukça az olduğu fakat temiz su kaynakları açısından zengin sayılabilecek olan Feyleke Adası'nda da tarımcılık faaliyetlerinin, özellikle de hurma tarımının yapıldığı bilinmektedir. M.Ö. 2. binyıldan kalma hurma çekirdekleri, bu bağlamda adadaki insan yerleşimlerinin başlangıcından beri burada hurma ağaçlarının var olduğunu kanıtlar.⁴⁰⁴

M.Ö. 2000'lere yoğunlaşan nüfus neticesinde Bahreyn'in kuzey kısımlarında sayıları 170.000'i bulan küçük tümülüs şeklinde mezarlar ortaya çıkmıştır. Bu mezarlarda bulunan iskeletlerin dişleri incelenmiş, Dilmun hurmasının bu bölgedeki insanların beslenmesinde ne kadar önemli olduğu görülebilmektedir. Öyle ki dişlerde çürümeler fazla görüldüğü için diş çekimi bile yapılmıştır.⁴⁰⁵

⁴⁰⁰ Nesbitt 1993, s.31-32.

⁴⁰¹ Bryce 2009, s.60.2

⁴⁰² Nesbitt 1993

⁴⁰³ Nesbitt 1993, s.37. Bugün dahi Bahreyn'de sidr adı verilen kiraz büyüklüğündeki turuncu meyveler yaygın olarak tüketilmektedir.

⁴⁰⁴ Potts 1993, s.194.

⁴⁰⁵ Nesbitt 1992, s.37.; Potts 1993, s.192.

Hurma, bu coğrafyada yetişen bitkiler içerisinde en kullanışlı olanıdır. İnsanlar hurmadan pek çok şekilde faydalanmıştır. Şekerli ve besleyici olan bu meyvenin öz suyu, içecekleri tatlandırmak ve fermente etmek amacıyla kullanılır. Çekirdekleri odun kömürü, hayvan yemi yapmaya, dalları ve lifleri hasır dokunmasına, *barasti* barakaları yapmaya ve ip olarak kullanılmaya yarar. Gövdesinden ise kereste elde edilir.⁴⁰⁶ Bunların yanında hurmadan bir çeşit bal üretimi yapıldığı bilinmektedir. Bu ürünün imal edildiği odalara *madbasa* denilir (Resim: 10-11). Madbasalar, yerleri ve duvarları kil yahut diğer yalıtım malzemeleriyle kaplanmış, zemininde ise duvardan duvara oyulmuş olukları bulunan odalardı.⁴⁰⁷ Madbasa, M.Ö. 2. binyılın yarısında Bahreyn Kalesi'nden, M.S. 13. yüzyılda aynı bölgenin İslami devrinden ve M.S. 13-14. yüzyıllarda Umman'daki Sohar Kalesi'nden bilinmektedir. Tahrip edilmiş fakat muhtemelen ortaçağdan kalma bir madbasa da Bahreyn'deki Arad Kalesi'nin avlusunda bulunmuştur. Benzer yapılar, ancak düz sıvalı zeminler ile Feyleke'de M.Ö. 1750'lere ait tabakada bulunmuştur.⁴⁰⁸

3. binyılda Dilmun'un hurma, soğan ya da sarımsakları neredeyse tüm Yakın Doğu'da çok meşhurdur.⁴⁰⁹ 3. binyıl metinlerinde geçen *sum-dilmunki* ismi Dilmun soğanı yahut sarımsağı anlamına gelir. Fakat tıpkı hurmada olduğu gibi soğanda da Dilmun'dan gelen soğan anlamından ziyade Dilmun'da yetişen özel bir tür soğan ifade edilmektedir.⁴¹⁰ Bu soğandan M.Ö. 24. yüz yıl metinlerinde de bahsedilir. Altın, bakır, lapis lazuli, fildişi, inci ve fildişi eşyalar ve hurma gibi malların yanında soğan ihracatı da yapıldı.⁴¹¹ Günümüzde de Bahreyn'de yetiştirilen bitkiler içerisinde en yaygın olanıdır.⁴¹²

Potts geniş ölçüde arpa ticaretine dair iz bulunmamaktadır der. Dişler üzerine yapılan araştırmalarda bulunan kanıtlar da tahılın genel beslenmelerinde pek yer kaplamadığını söyler. Erken Dilmun dönemi yerleşimlerinde çok fazla tandır, değirmen ve öğütücü taşlar bulunmuş olsa da bunları tahıldan başka tüketim malzemeleri için yapmış olmaları muhtemeldir.⁴¹³ Dilmun, tahıl ve keten yağı gibi besin maddelerini ihraç ettiği mallara karşılık olarak Mezopotamya'dan alırdı.⁴¹⁴ M.Ö. 2. binyılda, Yakın Doğu tarlalarının başat meyvesi sayılan

⁴⁰⁶ Crawford 1988, s.15.

⁴⁰⁷ Højlund 1990, s.77.

⁴⁰⁸ Nebitt 1993, s.33.

⁴⁰⁹ Crawford 1998, s.14.; Rice 1994, s.110.

⁴¹⁰ Nebitt 1993, s.37.

⁴¹¹ Nemet-Nejat 1995, s. 275-276.

⁴¹² Nebitt 1993, s.37.

⁴¹³ Crawford 1998, s.144.

⁴¹⁴ Bryce 2009, s.197.

üzüm ve nar gibi meyveler henüz Bahreyn’de bulunmuyordu.⁴¹⁵ Kavun ise o dönemde mevcuttur.⁴¹⁶

4.4. Dilmun’un Faunası

Dilmun bir ada ülkesi olarak denizlerden faydalanıyordu. Dilmunlular, olta, ağ ve kapan gibi pek çok aleti kullanarak balık avlıyorlardı. Deniz memelileri, yumuşakçalar değerli besin maddeleri olarak Dilmunlular’ın beslenme alışkanlığı içerisinde yer alır. Bunun yanında bu canlılardan elde edilen malzemeler başka şekillerde de değerlendirilmiştir. Hint okyanusunda yaşayan “deniz ineği” denilen Dugong’un dişleri, kaplumbağa kabuğu ve inci, Dilmun’un ticaretini yaptığı malların üretiminde kullanılmıştır. Mor boya yapımı için kullanılan murex kabuklusu da Basra Körfezi sularında bulunurdu. Bu boyanın Dilmun döneminde kullanılmış olduğuna dair kanıtlar vardır. Örneğin; Saar’da mor boyayla boyanmış duvar parçaları mevcuttur.⁴¹⁷ Bunların yanında Dilmun’dan *ajartu* isminde bir deniz kabuklusu da elde ediliyordu.⁴¹⁸

Sığır gibi büyük baş hayvanlar mevcuttu ve muhtemelen yük çekmek maksadıyla kullanılıyordu. Köpek ve domuz kemiklerine nadiren rastlanmıştır. Köpeklerin az olması nedeniyle onların yardımı olmadan kapan kurularak geyik avlanmış olduğu düşünülmektedir. Bahreyn Kalesi’nde yapılan incelemeler neticesinde ise köpeklerin bizzat kendilerinin yenmiş olduğu tespit edilmiştir. Saar’daki kalıntılara bakarak bir koyun ticaretinden bahsedilmiştir. Bu koyunlar Bahreyn’de bulunmuyordu ve buraya dışarıdan getiriliyordu. Adada devenin bulunduğu dair kanıtlar da bulunmuştur.⁴¹⁹ Cebel Dohan bölgesinde de ceylanların yaşamış olduğu bilinmektedir.⁴²⁰

Feyleke’de Fransızlar M.Ö. 2. binyılın başlarına ait tabakalarda kazılar yapmıştır. Bu kazılar adanın faunası hakkında bilgiler verir. Buna göre burada, evcilleştirilmiş koyun, keçi, sığır, domuz ve devenin yanında ceylan, az sayıda yunus ve dugong kemikleri ile birçok farklı türde balık kalıntısı bulunmuştur.⁴²¹

⁴¹⁵ Nesbitt 1993, s.37.

⁴¹⁶ Crawford 1998, s.144.

⁴¹⁷ Crawford 1998, s.15.

⁴¹⁸ Moorey 1994, s. 129. Mezopotamya metinlerinde kaplumbağa kabuğundan oldukça nadir söz edilmiştir.

Ajartu ise bazılarınca beyaz akik gibi yorumlansa da Oppenheim bu kabuklu için bir çeşit deniz salyangozu demiştir.

⁴¹⁹ Crawford 1998, s.144-145.

⁴²⁰ Crawford 1998, s.13.

⁴²¹ Potts 1993, s.194.

Buna göre Dilmun adasındaki hayvan varlığı, balıkları bir kenara bırakırsak, dışarıdan zamanla getirilerek oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Ceylanın varlığı ise şaşırtıcıdır ve nereden ve ne zaman adaya geldiği bilinmemektedir. Kuşların varlığı hakkında bilgi yoksa da adada yabancı kaz, ördek, keklik gibi hayvanların varlığının da araştırılması gerekmektedir.

4.5. Dilmun'un Etnik Yapısı

Dilmun topraklarında farklı dilleri konuşan pek çok topluluk yerleşik halde yaşıyordu.⁴²² Bunların bir kısmından bahseden yazılı materyaller günümüze ulaşabilmiştir. Arabistan coğrafyasına tarihi devirlerde yerleşmiş olan proto-Araplar, bir birleştirici etken olarak sayılabilecek olan Dilmunlu görünüşünün oluşmasında etkili olmuşlardır. Bunlar Amurru (MAR-TU), Aḥlamû ve Aramilerle akrabadırlar.⁴²³ Amurrular genelde Mezopotamya sınırlarında yaşayan göçebelere ve M.Ö. 3. binyılın son dönemlerinden itibaren Doğu Arabistan'a sızmaya başlamışlardır.

Amurruların Dilmun ile bağlantısı olduğu bir dizi yazılı kaynaktan anlaşılabilir. III. Ur (M.Ö. 2212-2004) ve İsin-Larsa (M.Ö. 2025-1763) devirlerinden kalma metinler, Dilmun ile Amurrular arasındaki ilişkiye dair ifadeler içerir. Drehem şehrinden gelen ve Amar-Sin'in 2. yılına (M.Ö. 2045/4) ait iki metinde, "Amurru ve Dilmun'dan gelen kâhinler" (yahut "Dilmun'dan gelen Amurru kâhinleri") ifadesi geçmektedir. Bunun yanında İsin şehrinden gelen Şu-ilişu yılına ait bir metin (BIN IX 405) Dilmun ve Amurrular için üretilmiş olan deri mallardan bahseder.⁴²⁴

Bahreyn'de, denize uzanan Ras al-Qalat'ta Danimarkalılarca yürütülen kazıda, Şehir II dönemine ait alanda elde edilen küçük bir çivi yazılı tablette, bir tanesi baba-oğul ismi olmakla birlikte üç kişi ismi okunmuştur. Transliterasyonu Ignace J. Gelb tarafından yapılan bu metindeki isimler, Janbi'-na'im, 'Ila'milkum ve Janbi'-na'im'in oğlu Jisi'-tambu ile Jamiu'dur. İsimlerin hepsi Amurru ismidir.⁴²⁵ Buradan yapılabilecek bir çıkarım, Doğu Arabistan kıyılarında, Batı Semitik dillerini konuşan bir grup insan yaşıyor olması ihtimalidir.⁴²⁶

⁴²² Daniel T. Potts, Basra Körfezi'nin son yüz yıllardaki etnik çeşitliliğine dayanarak, Bahreyn nüfusunun pek çok bölgeden gelen insanların bir araya gelmesinden oluştuğunu, Bahreyn Kalesi'nin kuzey duvarında yapılan kazılarda Mezopotamya, Umman ve İran gibi çeşitli bölgelerden gelen seramiklerin varlığını ise destekleyici kanıtlar olarak sunar. Aynı durumu Feyleke adası için de savunur. Höglund 1993, 1; Rice 1994, 321

⁴²³ Rice 1994, s.321.

⁴²⁴ Zarins 1986, s.234-4.; Potts ve Blau s.1998, 29.; Potts 1993, s.193.

⁴²⁵ Zarins 1986, s.249. Potts ve Blau 1998, s.29.

⁴²⁶ Potts 1993, s.165.

Bu isimsel malzeme, Amurruların Suriye-Arap ölü bölgesinden Dilmun'a sızdığı (M.Ö. 2000) fikrini destekler⁴²⁷ ve hatta buradan kendilerine bir kral bulmak için geldikleri fikrini de destekler.⁴²⁸ Bu olayı, tek bir Eski Babil kaynağında geçen ve Dilmun'a verilmiş olan "ma-at A-mu-ri im" yani "Amurruların Ülkesi" ifadesi de destekler. Bu da gösteriyor ki M.Ö. 2. binyılın başlangıcında Amurrular Dilmun'a taşınmıştır ve göçün bir yansıması olarak da damga mühürlerdeki tasvirlerde köklü değişiklikler olmuştur. Bununla birlikte Magan'ın 3. binyıldaki yöneticilerinin Amurru isimleri – Ma-ni-um ve Na-du-be-lí - , Amurruların Arap Yarımadası'ndaki en eski mevcudiyetlerini gösterir.⁴²⁹

Nihayetinde, Dilmun'un Amurrularla etkileşimi nasıl olursa olsun, M.Ö. 18. yy'ın başları ve M.Ö. 19. yüzyılın sonları arasında kalan dönemde Mari ve Dilmun arasındaki uzak kervan ticaretine engel olmadıkları aşıkardır. Hatta bu tür göçebe grupların baskısının, erken bir Dilmun "devletinin" birleşmesini sağlamasına yardımcı olabileceği ileri sürülmüştür.⁴³⁰

Orta Babil dönemine ait, Nippur'dan gelen iki mektup (Ni.615 ve Ni.641) Dilmun'daki asayişle ilgili bazı meseleleri ele alır. Bu özellikle de hurma hırsızlığı yaptığı bilinen Aħlamû grubunun faaliyetleri ile ilgilidir. Bu grup, daha sonraki dönemde karşımıza çıkan Aramilerin dedeleri olarak kabul edilir. Yine bu mektuplardan birinde (Ni.615) bir "**Sutulu kadın**"dan söz edilir ki bu da yine Mari'de iyi tanınan başka bir göçebe grubun üyesidir.⁴³¹ Aħlamû'dan ve Dilmun'daki varlığından ticaret başlığında farklı bir bağlamda söz etmiştik. Yine aynı şekilde Dilmunluların da Sümer kökenli olmadıklarından eminiz.⁴³² Fakat Sümer kültüründen çok fazla etkilendiklerini de söylemek gerekir.⁴³³

Dilmunluların nasıl göründükleri hakkında bilgimiz yok. Kıyafetlerinin nasıl olduğunu da bilemiyoruz. Sadece günümüze ulaşan bazı mücevher parçalarından az da olsa bilgi sahibi olabiliyoruz. İskelet kalıntılarından onların çağdaşları olan topluluklardan daha uzun ve daha iyi bir yaşam sürmüş olduklarını görebiliyoruz.⁴³⁴ Bahreyn'in A'ali köyü civarında bulunan mezarlardan çıkan on tane kadar bütün halde bulunan iskeletlere bakınca, Dilmun'un yerlilerinin dolikosefal ve uzun boylu oldukları sonucu çıkarılabilir. Er-Rudaif'de bulunan mezarların benzerleri, aralarında bağlantı da olmak üzere merkez ve Güney Arabistan'da da

⁴²⁷ Zarins 1986; Marchesi 2014, s.51

⁴²⁸ Potts ve Blau 1998, 29

⁴²⁹ Marchesi 2014, s.51.

⁴³⁰ Potts 1993, s.193.

⁴³¹ Potts ve Blau 1998, s.29.

⁴³² Rice 1994, s.321.

⁴³³ Cornwall 1946, s.10.

⁴³⁴ Rice 1994, s.321-322.

bulunur. Dilmunlular belki de Arabistan içlerinden Basra Körfezi'ne göç eden Samiler olabilir.⁴³⁵

4.6. Dil ve Yazı

İndus Vadisi, Mezopotamya ve Susa gibi yazıyı kullanan medeniyetle sıkı iletişim içinde olmuş olmasına rağmen Dilmun medeniyetinin kendisine ait bir yazı sisteminin olup olmadığı bilinmemektedir. Temel geçim kaynağı ticaret olan bir topluluğun, herhangi bir kayıt sistemine ihtiyaç duymaması ve bundan faydalanmak istememiş olması şaşırtıcı bir durumdur. Aynı zamanda yazılı kaynak bırakmamış olmaları, Dilmun'un sosyal, ekonomik ve siyasi yapısının yeniden kurgulanmasını da mümkün kılmamaktadır. Dolayısıyla kendilerine ait yazı sistemi yoksa da yazıyı bir şekilde kullanmış olmalıdırlar. Bunun yanında yazıyı hangi malzeme üzerine kullanmış oldukları da önemli bir soru olarak akla gelir. Zira korunması ve günümüze ulaşabilmesi bu malzemenin yapısına bağlıdır. Kolayca kaybolabilecek malzemeler kullanıldıysa, korunması zor olduğu için günümüze ulaşamamış olabilir. Dilmun'da uzun süre damga mühürlerin kullanılmış olması, akıllara kil tablet dışında, muhtemelen palmye ağacının liflerinden elde edilmiş papirüs veya deriden yapılmış parşömen benzeri yazı malzemelerinin kullanılmış olabileceğini getirir. Zira damga mühürler, deri, kâğıt veya kil malzemeler üzerinde rahatlıkla kullanılabilirdi.⁴³⁶

Dilmunluların konuştukları dil hakkında da net bir bilgimiz yok. Hem ada hem de ana kıtadaki topraklarından bulunan yazılı kaynaklara bakıldığında, Dilmunluların farklı dilleri konuşan pek çok toplulukla bağlantısı olduğu gözlemlenirken, tüm ihtimaller genel olarak değerlendirildiğinde, tüm bu dilleri konuşan kişilerin Dilmun'da yerleşik olarak yaşamış oldukları sonucu çıkar. Batı Sami dil gruplarıyla etkileşimleri olan Dilmunluların, post-Sümer döneminde bu dillerden birini konuşup konuşmadıkları tam olarak bilinmemektedir.⁴³⁷

Bunun yanında Dilmun'dan (Bahreyn ve Feyleke) gelen ve hem kendisiyle hem de Magan'la (Kuzeydoğu Arabistan) alakalı çivi yazılı kaynaklarda, bu bölgelerin Amurru isimleri (Magan'da Nadu-beli, Bahreyn'de Janbi'-na'im, 'İla'milkum ve Jisi'-tambu, Feyleke'de Jamiu) barındırdığı görünür. Bu da en Doğu Arabistan kıyılarının kuzey, merkez ve güney kısımlarında yaşayan popülasyonun en azından bir kısmının aynı Sami dili konuştuğunu gösterir.⁴³⁸

⁴³⁵ Cornwall 1946, s.10.

⁴³⁶ Crawford 1998, s.17-18.

⁴³⁷ Rice 1994, s.321.

⁴³⁸ Potts 1993, s.165.

V. BÖLÜM

MEZOPOTAMYA MİT VE EDEBİYATINDA DİLMUN ÜLKESİ

5. 1. Dilmun'un İkinci Kimliğiyle Mezopotamya Edebiyatında Ortaya Çıkması

Ticari ve edebi metinlere bakıldığında, Dilmun ülkesinin kimliğinde bir çatallaşma söz konusudur. Bir yandan eski dünyanın önemli ve zengin pazarlarından biri olarak bilinirken diğer yandan akarsu ve bahçeleriyle meşhur, pek çok Mezopotamya şiirine ve efsanesine mekan olmuş, saf ve kutsal bir mekan olarak anlatılmaktadır. Mezopotamya ve Dilmun arasındaki bağlantıya dair ilk ipuçları, M.Ö. 3. binyılın ortalarından, Ur-Nanşe dönemine ait ticari metinlerden gelmektedir.⁴³⁹ Dilmun'un cennet olarak tasvir edildiği dini ve edebi metinler ise M.Ö. 2. binyılın başlarına, yani bakır ve kereste ticaretine dair referanslardan daha sonraki dönemlere aittir. Fakat mitlerin sözlü gelenekten gelmiş olmaları nedeniyle, yazıya geçirilmiş oldukları dönemden daha eskiye dayandıkları muhtemeldir. Yani özetle, Dilmun'un genel profili, ortalama M.Ö. 3. binyılın erken zamanlarında şekillenmiş olmalıdır.

Bu ikili kimliğin oluşmasında iki coğrafya arasındaki temasların az olması etkili olmuş olmalıdır. Muhtemelen durum insanların zihninde merak uyandırmış ve bu sebeple kafalarında erişilmesi zor, dünya üzerinde görebilecekleri herhangi bir yerden çok daha güzel ve bolluk içinde bir yer olarak idealize etmiş olmalıdırlar. Özellikle buraya gidip gelen denizciler bu kurgulanmış mekânı abartarak insanlara aktarmış olabilir.⁴⁴⁰ Öyle ki Dilmun, yani Bahreyn Adası, gerçekte Mezopotamya şiirlerine geçtiği haliyle tamamen benzeşmemektedir.

Nippur'da bulunan bir metin, Dilmun'un Mezopotamya inancında ne kadar özel bir yer kapladığını gösterir.⁴⁴¹ Mezopotamyalılar'ın zihnindeki Dilmun profilini de yine bu metin sayesinde açıkça görebiliyoruz. Metnin Pennsylvania Üniversitesi Müzesi'nde bulunan bir kopyası, Stephen Langdon tarafından "The Sumerian Epic of Paradise: The Flood and The Fall of Man" adıyla yayınlanmıştır⁴⁴². Parçalanmış metin parçaları, Kramer için Ecole Pratique des Hautes'ten Jean-Marie Durand tarafından karşılaştırılmıştır ve yeni çeviri 1944'te Kramer tarafından BASOR No.1'de yayınlanmıştır⁴⁴³. Diğer çeviri yine Kramer tarafından ANET, s. 37-41'de yayınlanmıştır. 1963 senesinde C. J. Gadd ve Kramer, Leonard Woolley tarafından

⁴³⁹ Bryce 2009, s.197.

⁴⁴⁰ Crawford 1998, s.3.

⁴⁴¹ Bibby 1969, s.78.

⁴⁴² Langdon 1915. 2010 yılında tekrar yayımlanmış.

⁴⁴³ Kramer 1944.

Ur'da bulunan başka bir kopyasını da çevirerek yayınlıyarak böylece metindeki eksik noktalar biraz da belirginleşmiş oldu.⁴⁴⁴

Bu metnin kaydedilmiş olduğu tablet, 284 satırdan oluşan oluşmaktadır. Şiir neredeyse tamamı okunabilecek haldedir ve M.Ö. 2. binyılın başlarına ait üç adet metinle birlikte günümüze kadar ulaşmıştır. Kramer, bu mitten “Enki ve Ninhursag: Bir Dilmun Cennet Miti” olarak bahsetmiştir.⁴⁴⁵ Metnin başkahramanları Enki ve Ninhursag'tır ve metin mitik bir şiir formundadır. Enki bu şiirden evvel Gılgamış Destanı içerisinde anlatılan Tufan anlatısında, Utanapişti'yi⁴⁴⁶ kurtarıp Dilmun'a yerleştirilmesini sağlarken de görülmektedir.⁴⁴⁷ Fakat öncelikle Dilmun'un geçirdiği evreleri ve Mezopotamyalılarca önemli kabul edilmesinin nedenini açıklaması açısından bu metinden daha önce bahsetmek gerekmektedir.

5.2. Enki ve Ninhursag Şiiri

Sümerler'in Su Tanrısı, dört yaratıcı tanrılarında birisi olan tanrı Enki'dir.⁴⁴⁸ Diğer baş kahramanı tanrıça Ninhursag olan bu şiir tamamen Dilmun'da geçmektedir. Şiirin başlangıcında bu ülke⁴⁴⁹, Sümer ülkesi ile kıyaslanacak kadar parlak bir yer olarak tanımlanmıştır. Bunun sebebi de Enki ve eşi Ninsikila'nın burada yaşıyor olmasıdır. Şiire göre, onlar adaya gelmeden önce burada neredeyse hiçbir canlı yoktur. Neredeyse tamamen ıssız gibidir, hiçbir canlının sesi duyulmuyordur. En önemlisi, ada tatlı sudan yoksundur.⁴⁵⁰ Bu durumdan hoşnut olmayan Ninsikila, Enki'den adaya su getirmesini ister. Enki de onun ricasına karşılık Tanrı Utu'ya adaya tatlı su getirmesini emreder. Utu onun emrini uygular, tatlı suyu yerden çekerek açtığı sarnıçlara getirir ve acı suyun olduğu kuyular artık tatlı sularla dolar.⁴⁵¹

⁴⁴⁴ Kramer 2000, s.30-31.

⁴⁴⁵ Bottero ve Kramer 2017, 167

⁴⁴⁶ İsmi Sümercesi Zi.u₄ sudra'dır. Sümer Kral Listesi'ne göre Tufan Olayı meydana gelmeden önceki son hanedan, Şuruppak kentini yöneten hanedandır ve Utanapişti yahut Zi.u₄.sudra da bu hanedanın ilk ve tek hükümdarı olan Ubar-Tutu'nun oğludur. SKL'de Ubar-Tutu'nun varisi olarak gösterilmiştir. Bottero 2011, s.189. Zi.u₄.sudra, “uzamış günlerin yaşamı” anlamına gelir. Bottero ve Kramer 2017, s.644.

⁴⁴⁷ Bottero 2011, s.190-202; Bibby 1969, s.79.

⁴⁴⁸ Kramer s.106-107.

⁴⁴⁹ Bu mitte Dilmun, hem şehir hem de ülke olarak anılmaktadır. Fakat genelde Sümer için ülke tabiri kullanılmaktadır. Bu da bir zamanlar Mezopotamya insanının, Dilmun'u Sümer'in bir parçası olduğunu düşünmüş olduğuna işaret eder. Bunun yanında Dilmun, belki de güvenli bir ada olmasına atfen, “kıyıların evi” yahut ülkenin rıhtımları” olarak da isimlendirilmiştir. Albright ve Kramer 1945, s.4.

Dickson, burada hem şehir, hem de ülke olarak anılmasında aslında şehirleşiyor olmasına odaklanılmaktadır der. Ana metin sayılan Nippur metni dışındaki başka bir metinde ise Dilmun, dünyanın her yanından lüks malların geldiği geniş bir merkezi şehir olarak görülür. Dickson 2007, s.6.

⁴⁵⁰ Bottero ve Kramer 2017, s.169.

⁴⁵¹ Burada Güneş tanrısının geleneksel olarak iki dağ üzerinden cennete doğru ilerlediği farz edilir. Dilmun'daki bu basamak taşlarının Cebel Duhan olarak bilinen merkezi tepeler olabileceği Jacobsen tarafından iddia edilir. Jacobsen 1997, s.182.

“Ülkenin Anası” Ninhursag’ın (diğer adı Nintu) şahitliğinde ekili tarlaların bereketi artar ve ada, Sümer’in ambarı haline gelir. Böylece bir bolluk dönemine girilmiş olur.⁴⁵²

Bundan sonra şiirde uzun bir gebelik ve doğum silsilesi başlar. Kendisinden başkasının lagünde dolaşmasını yasaklayan Enki, Ninhursag’ı gebe bırakır ve Ninghursag dokuz gün sonra, “Yenilecek Bitkilerin Hanımı” Ninsar’ı doğurur. Daha sonra Enki, Ninsar’ı hamile bırakır ve Ninsar da “Lifli Bitkilerin Hanımı” Ninkura’yı doğurur. Ninkura da Enki tarafından hamile bırakılır ve o da “Dokuma Tanrıçası”, “Güzel Kadın” Uttu’yu doğurur. Metnin bu noktadan sonra kısmen belirsizdir fakat anlaşıldığı kadarıyla Enki’nin eşi Ninhursag, Uttu’yu Enki’ye karşı dikkatli olması konusunda uyarmaktadır. Kendisine kayısı(?), üzüm ve elma getirmediği sürece Tanrı’yla kesinlikle konuşmamasını tembihler. Fakat Enki, bahçivana tatlı su vereceğini söyleyerek ondan meyveleri tedarik eder ve Uttu’nun kapısını çalar. Böylece fırsatı ele geçiren Enki onu da hamile bırakmayı başarır. Ninhursag, Uttu’nun imdadına yetişerek Enki’nin spermelerini onun oyluklarından söküp atar ve bu spermelerden yedi ayrı bitki dünyaya gelir.⁴⁵³ Enki ise isimleri belirsiz olan bu bitkilerin kaderlerini tayin ederek onlara isim vermek için her birinin tadına bakar. Bundan rahatsız olan Ninhursag, Enki’ye küfreder ve ona ölümcül bir hastalık verir.⁴⁵⁴

Çaresiz kalan tanrıların imdadına tilki⁴⁵⁵ yetişir. Tilki, Ninhursag’ı ikna edebileceğini söyler ve Enki de ona bunun karşılığında kendisi adına bir *kışkanu* ağacı dikeceğini söyler. Tilki bir şekilde Ninhursag’ı ikna eder. Ninhursag, Enki’yi iyileştirirken onu vulvasının içine oturtur ve neresinin hasta olduğunu sorar ve her bir hastalığına has bir tanrı yaratarak Enki’yi iyi eder.⁴⁵⁶ Tanrıça, Enki’nin böğürlerindeki ağrı için En.sa₆.ag’ı yaratır ve bu tanrıyı Dilmun’un efendisi olarak atar.⁴⁵⁷ Daha açık bir ifadeyle İnzak, Ninhursag tarafından Enki’nin hasta olan bir organını iyileştirmek için yaratılmıştır ve bu sebeple bu göreve gelmiştir.⁴⁵⁸

Bu metin büyük ihtimalle Mezopotamya ve Dilmun bağlantılarının en yüksek noktada olduğu M.Ö. 3. binyıla aittir. Fakat tarihsel sürecin çok iyi bilinmiyor olması nedeniyle şiirin okunamayan satırlarını tahmin etmek zorlaşmaktadır.⁴⁵⁹ Cennet olarak nitelendirilmesini

⁴⁵² Bottero ve Kramer 2017, s.170.

⁴⁵³ Ağaç otu, bal otu, yabani ot, apasar otu, diken otu, kebere otu, ahmaru otu ve adı okunamayan bir ot Enki’nin spermelerinden dünyaya geldi. Kramer 2000, s.61-62.

⁴⁵⁴ Bottero ve Kramer 2017, s.171-174.

⁴⁵⁵ Dilmun her ne kadar cennet olarak görülmüş olsa da mitin oluşmaya başladığı zamanlarda bazı hayvanları var olmuşlar gibi kabul etmişlerdir. Bunun nedeni yazıya daha sonradan geçirilmiş olması da olabilir. Albright ve Kramer 1945, s.6. - 19. not

⁴⁵⁶ Kramer 2000, s.63.; Bottero ve Kramer 2017, s.175.

⁴⁵⁷ Bottero ve Kramer 2017, s.171-176.

⁴⁵⁸ Kramer 2000, s.50.

⁴⁵⁹ Bottero ve Kramer 2017, s.177.

destekler bazı özellikleri ise İbrani Cennet anlatımının temelini oluşturmuş olabilir.⁴⁶⁰ Öyle ki, Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan Adem ve Havva anlatısının kökeniyle benzerlik gösterdiğine dair fikirler ve örneklemeler de mevcuttur. Enki'nin sekiz bitkiyi yemesi, Ninhursag'ın Enki'ye beddua etmesi ve hastalık vermesi, bizlere Adem ve Havva'nın yasak meyveyi yemesi ve devamında cezalandırılmalarını anımsatır.⁴⁶¹ Diğer bir benzerlik, kaburga kemiği ile ilintili olandır. Şiirde Ninhursag, Enki'nin her bir hastalığı için bir tanrı yahut tanrıça yaratır. Enki'nin vücudunda hasar gören yerlerinden birisi kaburgasıdır. Sümerce kaburga kemiğinin karşılığı “ti” sözcüğüdür. Ninti'nin isminin anlamı da “kaburga kemiğinin hanımı” olduğunun düşünülmesine neden olmuştur. Zira Sümerce “ti” sözcüğünün diğer manası “hayat vermek” tir.⁴⁶²

5.3. İnzak ve Ninsikila

Enki ve Ningursag şiirinde, Enki'nin hasta organlarından birisi için Ninhursag tarafından yaratılmış ve Dilmun'a efendi olarak atanmış olan Tanrı En.sa₆.ag'tır. Bu isim, “refah sağlayan bey” anlamına geliyor olabilir. Fakat ismin içinde Dilmun'un simgesi hurma ağacının ismi olan sa₆ işareti de eklenmiş olduğundan ötürü İnzak ismi, “hurma ağacını üreten bey” anlamına da geliyor olabilir. Ninsikila ise “saf hanım” demektir.⁴⁶³ Çivi yazılı metinler, Dilmun'da tapınılan ilahlardan bahsederken bizlere İnzak ve Ninsikila isimlerini verir. Enzag'ın Susa'da yani Güneybatı İran'da saygı gördüğünü de metinlerde görebiliriz.⁴⁶⁴

Bunun yanında İnzak ismi Feyleke Adası'ndaki epigrafik belgelerde on defadan fazla kez görülürken Dilmun mühürlerinden dört tanesinde de geçer. Ayrıca dört adet yumuşak taştan yapılmış kase parçasında ve bir adet çömlek parçasında da bu isme rastlanır.⁴⁶⁵ Feyleke Adası, çivi yazılı metinlerin nispeten daha çok bulunduğu yer olduğundan farklı bir bölgedir. Bu yazıtların arasında mühürler, çömlekler ve kap kacak kırıkları ile bir miktar tablet bulunmaktadır. Bir kısmı Körfez ilahlarına dairdir ve İnzak'ı da kapsar. Muhtemelen adada bir İnzak tapınağı da bulunmaktadır.⁴⁶⁶ Yine Saar'da da iki adet altarın bulunması ise burada bir tanrı ikilisine tapınıldığına dair ihtimalleri yükseltir. Metinlerden bilinen tek tanrı ikilisi, İnzak

⁴⁶⁰ Hook 2002, s.40

⁴⁶¹ Albright ve Kramer 1945, s.8.; Dickson 2007, s.5.

⁴⁶² Albright ve Kramer 1945, s.9.

⁴⁶³ Bottero ve Kramer 2017, s.181-182.

⁴⁶⁴ Potts 1993, s.192-193.

⁴⁶⁵ Calvet 1989, s.8.

⁴⁶⁶ Rice 1994, s.212.

ve Ninsikila'dır. Fakat Saar tapınağının bu ikisine adandığından emin olabilmemiz için yeterli bilgi bulunmamaktadır.⁴⁶⁷

İnzak için Dilmun'un efendisi denirdi. Ninsikila ise Magan'ın Hanımı'ydı.⁴⁶⁸ Dickson, aradaki hiyerarşiyi belirtmek için, İnzak Dilmun'un efendisi ise Enki babasıdır der.⁴⁶⁹ Ninhursag'ın geleneksel adı ise Damgalnunna'dır fakat "Ülkenin Anası" rolüne uygun başka isimler de verilmiştir.⁴⁷⁰ Gudea Silindiri (A) (Resim 15), Enki ve Ninhursag miti ve Orta Babil-Kas Dönemine ait mektupları (Ni.615, Ni.641)⁴⁷¹ gibi çeşitli kaynaklar da Ninzaga/İnzak ve Ninsikila/Meskilak'ın Dilmun ilahları olduğunu onaylar.⁴⁷² Gudea onları kendi tanrılarıyla bir tutarak isimlerini Ninzaga ve Ninsikila olarak yazdırmıştır.⁴⁷³ Buradaki ifadelerde bu iki tanrıya verilen adaklardan(?) bahsedilir.⁴⁷⁴ Kas dönemi mektuplarında (Ni.615, Ni.641) ise bu iki ilahtan "Dilmun tanrıları" olarak bahsedilir ve birlikte anılırlar⁴⁷⁵:

"Ensag ve Meskilak, Dilmun'un tanrıları, onların hayatını korusun!"⁴⁷⁶

5.4. Enki ve Dilmun Ülkesi

Dilmun'un kendi koyucu tanrısı İnzak'ın varlığının yanında, Tanrı Enki, Dilmun'un en önemli ve de ilk tanrısıdır. Bu tanrı, öteki dünyanın efendisi ve balıkların hamisi olarak yüceltilmiştir.⁴⁷⁷ Dilmun ile alakalı mitlerde de genelde ismi görülür, hatta genellikle birlikte anılırlar. Sümer Su Tanrısı Enki ile Dilmun kalıntılarının alakasının temeli, Mezopotamya yazılı kaynaklarına ve Bahrein'de bulunan, üzerinde yer altında bulunan bir tanrının gösterildiği mührüye dayalıdır ki bu da bazılarında Enki ve onun Apsu'su olacağını düşündürür. Eşit ölçüde yerel su tanrısını da temsil eder. Dilmun kendi yerel tanrıları etrafında dokunmuş zengin yerel mit ve hikâye repertuarına sahiptir, bu hikâyelerin belirtileri de mühürlerde gözlemlenebilir.⁴⁷⁸ Dilmun'la yakından bağı olan tanrı Enki, denizlerden ve nehirlerden sorumlu olan yüce tanrıdır.⁴⁷⁹

⁴⁶⁷ Crawford 1998, s.147.

⁴⁶⁸ Bottero ve Kramer 2017, s.182.

⁴⁶⁹ Dickson 2007, s.32.

⁴⁷⁰ Bottero ve Kramer 2017, s.178.

⁴⁷¹ Nippur mektuplarının her ikisinde de İnzak ismi başlangıçtaki selamlama formülünde anılıyordu. Şurpu VIII-20'de, işaret listesinde, Ensag'ın ismi Dilmun'da tapınılan Nabu'nun isminin hemen altında yazılmıştı. Cornwall 1952, s.141.

⁴⁷² Potts 1998, s.30.

⁴⁷³ Bottero ve Kramer 2017, s.182.

⁴⁷⁴ Jacobsen 1997, s.406.

⁴⁷⁵ Hoyland 2001, s.142; Black ve Green 1992, s.66.

⁴⁷⁶ Cornwall 1952, s.144.

⁴⁷⁷ Rice 1994, s.131.

⁴⁷⁸ Crawford 1998, s.147.

⁴⁷⁹ Kramer 1963, s.113.

“İnanna ve Enki: Me’lerin Eridu’dan Uruk’a Aktarılışı” isimli mitte Enki’nin, kayığı “Abzu’nun Dağkeçisi” ile gezerek önce Ur kentini, daha sonra uzaktaki Dilmun ve Meluhha ülkelerini kutsaması anlatılmıştır:

“Magan ve Dilmun Ülkeleri beni, Enki’yi görsünler,
Dilmun’un kayıkları keresteyle(?) yüklü olsun(?)”⁴⁸⁰

Aynı şiirde, Dilmun’un Enki tarafından arındırıldığı, lagünleri ve hurma ağaçlarını ayırarak Tanrıça Ninsikil’i oradan sorumlu tuttuğu görülür:

*O, kur-Dilmun’u temizledi ve arındırdı,
Ninsikila’yı oradan sorumlu tuttu.
Lagünleri prenslere yaraşır alanlara böldü.
Dilmun onun balığını yer.
Hurma ağaçlarını verimli tarlalarına ayırdı.
Dilmun onların hurmalarını yer.*⁴⁸¹

“Enki ve Dünya Düzeni” olarak başlıklandırılabilir bir başka mitte, Dilmun yine saflığı ve temizliği ile karakterize edilmiştir. Mitin bir bölümü, Enki’nin Sümerlilerce bilinen dünyaya ait ülkelerin “kaderlerinin belirlemesi”ne ayrılmıştır. Pasajda Dilmun’u içeren altı satır vardır ama sadece ikisi okunabilir:

“O (Tanrı Enki) Dilmun’u temizledi ve arındırdı,
Tanrıça Niskilla’yı onun yetkisiyle yerleştirdi/oturttu”⁴⁸²

Aslında yeryüzünün düzenlenmesi ve uygarlığın kurulması Enlil’in göreviyken, geriye kalan ayrıntılar ve bunların uygulanması Enki’nin vazifesi olarak belirlenmişti.⁴⁸³ Fakat Enki aynı zamanda Dilmun’un bitişiğindeki Eridu şehrinin de hükümdarıdır. Fakat Dilmun’daki faaliyetlerini, burayı kendi hâkimiyeti altına alma amacıyla değil, bu teknikleri icat ederek uygulamaya geçirebilecek tek kişi olduğu için yapmıştır. Bunda, bu coğrafyayı çok iyi tanınması da etkili olmuştur.⁴⁸⁴ Diğer bir görüşe göre Enki, tartışmalı olmakla birlikte Dilmun kökenlidir yahut başka bir ihtimalle Sümerlerin göç ettikleri düşünülen kuzey bölgesi kökenlidir. Sümerlerin teknolojik bilgisini Dilmun’a taşımış olmasının nedeni de bu olabilir denilmektedir.⁴⁸⁵

⁴⁸⁰ Kramer 2001, s.15; Kramer 2001, s.95.

⁴⁸¹ Kramer 2000, s.104.

⁴⁸² Kramer 1963, s.48.

⁴⁸³ Kramer 2001, s.15.

⁴⁸⁴ Bottero ve Kramer 2017, s.178.

⁴⁸⁵ Rice 1994, s.131.

Dilmun'un yeri konusunda çok mühim bilgiler içeren ve Nippur tabletı üzerine dikkatlice kopyalanmış, aslında tüm Dilmun mitini içeren altı sütunlu bir metin, Leonard Woolley tarafından Ur kentinden çıkarılmıştır. Buna ek olarak Enki'nin Dilmun'u kutsamasının farklı bir versiyonu vardır. O da şöyle okunur:

*Dilmun - konutları, iyi konutlardır;
Onun arpaları çok küçük arpalardır,
Onun hurmaları çok geniş hurmalardır,
Onun hasatları üç... ,
Onun ağaçları...*

Burada Mezopotamyalıların Dilmun'u kutsal, zengin, güzel yapıların olduğu bir deniz kıyısında bir ülke olarak düşündüklerini anlıyoruz.⁴⁸⁶

5.5. Tufan Olayı ve Utanapişti'nin Ölümsüzlüğü Kazanarak Dilmun'a Yerleştirilmesi

Tufan metni, 1895 yılında Nippur'da bulunmuştur. Metin, 1914'te Arno Poebel tarafından Historical and Grammatical Texts, No. 1 içinde yer almaktadır⁴⁸⁷. Kopyalarından geriye bir iki parça kalmış olma ihtimali bulunur. Bunlardan birisi Ur'da (UET, VI, I, 1963, no.61) bulunmuştur. Diğerinin ise kaynağı belirsizdir ve W. F. Lambert ve Millard tarafından yayınlanmıştır⁴⁸⁸. Thorkild Jacobsen bu metni 1981 senesinde Journal of Biblical Literature'de yayınlamıştır. S. N. Kramer ise yeniden gözden geçirerek 1983 senesinde yayınlamıştır.⁴⁸⁹

Bu anlatıya göre, Dilmun'un çorak ve verimsiz bir toprak parçasından bereketli topraklara dönüşmesini sağlayan Tanrı Enki, eski bir Sümerli kral olan, Tufan'ın başkahramanı Utanapişti'nin bu felaketten kurtulmasını ve büyük tanrılar tarafından Dilmun'a yerleştirilmesini de sağlamıştır. Kısacası Dilmun'un, ölümsüzlüğü kazananların yaşadıkları bir ülke haline gelmesini sağlamıştır.⁴⁹⁰ Tufan Miti, Gılgamış Destanı içerisinde, Nippur kopyasının on birinci tabletinde anlatılır ve Kitab-ı Mukaddes'teki Nuh Peygamber'in başrolde olduğu Tufan anlatısının Sümer'deki kökeni olarak kabul edilir. Şiirde Gılgamış, arkadaşı Enkidu'nun ölümü üzerine ölüm korkusuna kapılır ve ölümsüzlüğü kazanarak tanrılarca Dilmun Adası'na yani Sümerler'in cennet olarak kabul ettikleri adaya doğru yolculuğa çıkar.

⁴⁸⁶ Kramer 1963, s.113.

⁴⁸⁷ Poebel 1914, No.1 metni.

⁴⁸⁸ Lambert ve Millard 1965, Lev. XXXIII, No. 5.

⁴⁸⁹ Bottero ve Kramer 2017, s.643-644.

⁴⁹⁰ Hook 2002, s.157 .

Maksadı Utanapişti'den ölümsüzlüğün sırrını öğrenmektir. Tufan olayı, Gılgamış'ın sorusu üzerine Utanapişti'nin ağzından anlatılır.

Tanrılar meclisi, insan soyunun yok edilmesi için bir tufan yaratmaya karar verilirler. Fakat buna razı gelmeyen Enki, tanrıların bu sırrını Utanapişti'ye duyurur. Ona bir gemi yapmasını ve hatta nasıl yapacağını ve gemiye neler alacağını öğretir. Bunun üzerine Utanapişti ve karısı denilenleri yapar. Gemi inşa edilir ve gerekli erzaklarla hayvanlar gemiye bindirilir. Tufan başladıktan sonra tanrılar pişman olurlar fakat daha sonra bir kişinin bu sırrı öğrenerek kendisini korumaya aldığını anlarlar. Nihayet tufan dindiğinde ise Enlil gemiye çıkarak Utanapişti ve karısını ölümsüzlükle kutsayarak onları “İrmakların Ağzı”na yerleştirir.⁴⁹¹

Kramer, “Gılgamış ve Yaşam Ülkesi” isimli miti çevirirken burayı, yani Dilmun'u, "ölümsüzler ülkesi", sonsuz mutluluğa gönderilmiş bilge ve kahramanlar için bir nevi cennet olarak gördüğünü söyler. Utanapişti'nin buraya gönderilmesinden yola çıkarak Dilmun'un “kutsanmışların mekânı” olduğunu görmüştür.⁴⁹² Fakat gerçekte Dilmun sadece ölümsüzlüğü kazanmış faniler için bir yer değildi. Öyle ki Mezopotamya ve Kuzey Arabistan halkının önemli bir kısmı da sonsuz yaşamı, yani ölümsüzlüğü kazanmak için defnedilmek üzere buraya gelmişlerdi. Sadece bir cenaze kültü örneğinin olması ve mukaddes mekânın bulunduğu yerde definlerin yapılması bu durumu açıklayabilir bir durumdur.⁴⁹³

5.6. Damu Metinlerinde Dilmun

Damu⁴⁹⁴ metinlerinden birinde, Damu'nun Ölüler Diyarı'na götürülmek üzere bindirildiği teknede, ablası ve kızkardeşi tarafından bulunması anlatılır. Tekne Ölüler Diyarı'na varınca Ereşkigal'in oğlu, muhtemelen Ninazu tarafından durdurulur ve Damu yeniden yaşayan insanlar arasına karışır. Bunun kutlanışını anlatan metnin üç ayrı versiyonu bulunmaktadır. Bunlardan birisinde Damu'nun annesi bir zamanlar oğlunu verdiği dadıyı arar ve kendisini sedir ağacıyla özdeşleştirirken Dilmun adasına gönderme yapar:

Benim böğürlerim sedir, memelerimse selvidir.

Ey dadı, bacaklarım genç bir sedirdir,

Henüz toz bir sedirdir, Hashur (dağlarının),

Dilmun (adasının) kara ağacıdır.”⁴⁹⁵

⁴⁹¹ Bottero 2011, s.188-202. Bottero burada, İrmakların Ağzı isimlendirmesiyle, Kitab-ı Mukaddes'teki Cennet tanımlamasıyla bağ kurulabilir der.

⁴⁹² Kramer 1963, s.111.

⁴⁹³ Karlovsky 1982, s.47. (O dönemin insanların burayı bir çeşit cennete geçiş yeri olarak gördükleri de söylenebilir.) Mezarlar konusuna diğer bölümlerde değindiğimiz için burada kısıtlı tutmayı uygun gördük.

⁴⁹⁴ Sümerlerin iyileştirmek ve şeytanları kovmakla görevli tanrısı.

⁴⁹⁵ Jacobsen 2017, s.95-98.

SONUÇ

Dilmun Ülkesi, Mezopotamya kaynaklarında ve Mezopotamya halklarının zihninde iki ayrı kimlik kazanmış bir ada ülkesidir. Mezopotamyalılar, Dilmun'u tıpkı bir cennet gibi görmüş, Sümer Ülkesi ile kıyaslanabilecek kadar saf ve temiz bir yer olarak şiirlerine ve mitlerine konu etmişlerdir. Öyle ki Mezopotamya halkının burayı cennete geçiş yeri olarak gördükleri de düşünülmüştür. Çok zorlu yolculukların yapıldığı Basra Körfezi, Mezopotamya halkının Dilmun'a erişimini güçleştirdiği ve bu sebeple denizcilikle uğraşanların sayısı az olduğu için muhtemelen bu coğrafya, insanların gözünde efsanevileşmiştir. Bu konuda katkısı olan en önemli kaynak ise Gılgamış Destanı içerisinde anlatılan Tufan anlatısıdır. Bu anlatıda, baş kahramanlar Utnapişti ve karısının ölümsüzlüğü kazandıktan sonra buraya yerleştirilmiş olduğu söylenir. Bu da insanlar için semavi dinlerde olduğu gibi öldükten sonra gidebilecekleri çok güzel bir yer olduğu fikrini doğurmuş olmalıdır. Aynı amanda Enki ve Ninhursag şiirindeki bazı noktalar, yine tıpkı semavi dinlerdeki Cennet algısına ve Adem ile Havva anlatısına oldukça benzemektedir.

Öte yandan Dilmun, zenginlik ve refah seviyesinin yüksek olduğu, en önemli geçim kaynağı deniz ticareti olan ve var olduğu dönemde Yakın Doğu'ya başta bakır olmak üzere pek çok ticari malı sağlayan bir ülkedir. Bu ada, kendisine yakın olan ülkeler için bir nevi aktarım merkezi ve geniş bir pazar yeri olarak hizmet etmiştir. Özellikle Mezopotamya'nın Ur kentinden Dilmun'a giden tüccarlar, yün ve dokuma karşılığında bu ada ülkesinden yüklü miktarda bakır almaktaydı. Taş, ağaç ve maden gibi kaynaklardan mahrum olan Mezopotamya'nın, İndus gibi yarı değerli taş, sedef ve abanoz kaynağıyla ve Umman gibi bakır tedarikçisiyle bağlantı kurabileceği bir noktada bulunan Dilmun, bu kıymetli konumu sayesinde döneminde önemli bir merkez olmuştur.

Ne yazık ki yazılı belgelerin yoksunluğu, bu ülke ve halkı hakkındaki bilgilerimizi kısıtlamaktadır. Sadece bazı kral adlarını Mezopotamya kaynaklarından öğrensek de buranın ticaret ağı hakkında bile pek bir şey öğrenemiyoruz. Öte yandan Basra Körfezi'nin dönem dönem yükselip alçalmış olması, arkeolojik malzemenin elde edilmesi noktasında da zorluk çıkarmaktadır. Deniz kumu ve çöl kumunun birleştiği bazı bölgelerde kazı çalışmaları gerçekleştirilememiştir. Bilhassa Obeyd döneminin tespit edildiği bazı noktalar, inceleme yapılmasına elverişli değildir. Bunların yanında, konuya dair filolojik çalışmaların yapılması da oldukça zordur. Bunun sebebi, Dilmun medeniyetinin var olduğu alanlardan yazılı kaynakların çıkmamış olmasıdır. Bizler Dilmun'u sadece Mezopotamya kaynaklarından

okuyabilmekteyiz. Örnelemek gerekirse, Dilmun ismini dahi ancak Mezopotamya dillerindeki söyleyişleri ile okumaktayız.

Dilmun Ülkesi'nin bulunduğu yer konusunda uzun süre tartışmalar devam etmişse de bugün genel olarak Bahreyn Krallığı'nın zamanında Dilmun Medeniyeti'ne ev sahipliği yaptığı kabul edilmektedir. Özellikle hurma ve soğan gibi bitkilerin en kalitelisini yetiştiren Dilmun, yani bugünkü Bahreyn Krallığı, günümüzde zengin ve turistlerin ilgisini çekmekte olan bir ülkedir. Dünyada Dilmun üzerine çalışmalar hâlâ devam etmektedir. Özellikle Hollandalı ve Danimarkalı araştırmacılar, kazı çalışmalarına sistemli olarak devam etmektedir.

Kaynakların, özellikle de Mezopotamya ile olan ilişkilere dair kaynakların gerek çeşitlilik, gerekse miktar açısından fakir olması çalışmamızın çok geniş bir çalışma olmasına engel olmuş olsa da Türkçede daha evvelden çalışılmamış bir konu olması sebebiyle özet bir çalışma olarak amacımıza yaklaşmamızı sağlamıştır.

ÖZGEÇMİŞ

23.08.1988 tarihinde İzmir’de doğdum. 2006 yılında İzmir Hayrettin Duran Lisesi’nden mezun olup 2008 senesinde Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi -Tarih Bölümü’nü kazanarak üniversite eğitimime başladım. Hazırlık sınıfı da dahil olmak üzere beş senenin sonunda, 2013 senesinde lisans eğitimimi tamamladım. 2015 yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda tezli yüksek lisans eğitimime başladım.

Özge Zöngür

E-mail: ozgezongur@gmail.com

ÖZET

Tezimizde, Mezopotamya kaynaklarına bağılı kalarak Dilmun Ülkesi hakkında bilgi verdik. Özellikle Dilmun'un ticari faaliyetleri ve Mezopotamya ile olan ilişkilerini irdelemeye çalıştık. Böylece aynı zamanda Mezopotamya'nın da ticari hayatına başka bir açıdan bakma şansımız oldu. Şöyle ki Mezopotamya'nın genelde İran ve Anadolu ile olan ticari bağlantılarını bilinirken deniz aşırı ülkelerle nasıl iletişim sağladığını pek fazla irdelenmiyordu. Fakat Mezopotamya doğal kaynaklar açısından kıt bir coğrafyada bulunduğundan civar ülkelerin kaynaklarına erişmek maksadıyla deniz yollarını da kullanıyordu. Tezde Dilmun'un bu deniz aşırı ülkeler ile Mezopotamya arasında nasıl aracılık yaptığını irdledik.

Diğer bir açıdan, Mezopotamya şiirlerinde geçen efsanevi Dilmun ile yoğun ticari faaliyetler içinde olan “gerçek Dilmun”u karşılaştırdık. Özet olarak, Dilmun'u gerek edebi, gerekse ticari belgeler ışığında yazılmış kaynaklardan faydalanarak genel hatlarıyla aktarmış olduk.

SUMMARY

In our thesis, we gave information about the land of Dilmun by adhering to the Mesopotamian resources. In particular, we tried to investigate the commercial activities of Dilmun and its relations with Mesopotamia. At the same time, we had the chance to look at the commercial life of Mesopotamia from another perspective. It was not known how Mesopotamia communicated with overseas countries while it was generally known for its trade links with Iran and Anatolia. But since Mesopotamia was located in a limited area in terms of natural resources, it also used sea routes to access the resources of the surrounding countries. In this thesis, we examined how Dilmun mediated between these overseas countries and Mesopotamia.

On the other hand, we have compared the legendary Dilmun in the Mesopotamian poems and Dilmun which is an intense commercial activity. As a summary, Dilmun, both literary and commercial documents in the light of the sources written in the view of the sources have transferred.

KISALTMALAR

BASOR	The Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BE	The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania (Philadelphia)
Çev.	Çeviren
Dr.	Doktor
Ed.	Editör
JRAS	Journal of Royal Asiatic Studies
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
Prof.	Profesör
s.	Sayfa
SKL	Sümer Kral Listesi
SSMOA	Scriptura Sacra et Monumenta Orientis Antiqui
UET	Ur Excavation Texts
Vol	Volume
YBC	Yale Babylonian Collection
Yy	Yüzyıl

KAYNAKLAR

- ARAB II Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia* Vol. II: *Historical Records of Assyria from Sargon to the End*, University of Chicago Press, 1927, Chicago
- Albright 1919 William Foxwell Albright, "The Mouth of the Rivers", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 23/4, s. 161-194
- Albright ve Kramer 1945 Samuel N. Kramer and W. F. Albright, "Enki and Ninĥursag: A Sumerian 'Paradise' Myth", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research, Supplementary Studies* 1, s. 1-40
- Balkan 1943 Kemal Balkan, "Babil'de Feodalizm Araştırmaları: Kaslar Devrinde Babil", *Dil ve Tarih, Coğrafya Fakóltesi Dergisi* II-1, s. 45-55
- Black ve Green 1992 Jeremy Black – Antony Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, London, British Museum Press
- Bottero 2011 Jean Bottero, *Gilgamiş Destanı: Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, (Çev: Orhan Suda), 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- Bottero ve Kramer 2017 Jean Bottero ve Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, (Çev: Alp Tümertekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- Burrows 1928 E. Burrows, "Tilmun, Bahrain, Paradise", *SSMOA* 2, s. 3-6
- Bibby 1969 Geoffrey Bibby, *Looking for Dilmun*, Alfred A. Knopf Publishing, New York
- Brinkman 1976 J. A. Brinkman, *Materials and Studies for Kassite History Vol. I, A Catalogue a Cuneiform Sources Pertaining to Specific Monarchs of the Kassite Dynasty*, The Oriental Institute of University of Chicago, USA
- Bryce 2009 Trevor Bryce, *The Peoples and Places of Ancient Western Asia*, Routledge Publishing, New York
- Calvet 1989 Yves Calvet "Failaka and the Northern Part of Dilmun", *Proceeding of the Seminar for Arabian Studies Vol. 19*, Proceeding of the Twenty Second Seminar for Arabian Studies Held at Oxford - 26 - 28 Temmuz 1988, Oxford, s. 5-11
- Chinnock 1884 E. J. Chinnock, *The Anabasis of Alexander; or, The History of the Wars and Conquests of Alexander The Great*, Hodder & Stoughton Publishers, Londra
- Cornwall 1946 Peter Bruce Cornwall, "On The Location of Dilmun", *BASOR* No. 103, Ekim 1946, s. 3-11
- Cornwall 1952 Peter Bruce Cornwall, "Two Letters from Dilmun", *Journal of Cuneiform Studies* 6/4, s. 137-145

- Crawford 1998 Harriet E. F. Crawford, *Dilmun and Its Gulf Neighbours*, Cambridge University Press, Cambridge
- Crawford 2005 Harriet E. F. Crawford, "Mesopotamia and the Gulf: The History of a Relationship", *Iraq* 67/2, s. 41-46
- Crawford 2010 Harriet E. F. Crawford, *Sümer ve Sümerler*, (Çev: Nihal Uzun), 2. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara
- De Cardi 1986 Beatrice De Cardi, "Some Aspects of Neolithic Settlement in Bahrain and Adjacent Regions", *Bahrain Through the Ages: The Archaeology*, (ed: Shaika Haya Ali Al Khalifa ve Michael Rice), Routledge Publishing, London - New York, s.87-93
- Dickson 2007 Keith Dickson, "Enki and Ninhursag: The Trickster in Paradise", *Journal of Near Eastern Studies* 66/1, The University of Chicago Press, s. 1-32
- Durand 1880 Edward Law Durand, "Extracts from Report on the Islands and Antiquities of Bahrein", *JRAS* 12/2, s. 189-201
- During-Caspers 1986 Elizabeth During-Caspers, "Animal Designs and Gulf Chronology", *Bahrain Through the Ages: Archaeology*, (ed: Shaika Haya Ali Al Khalifa ve Michael Rice), s.286-304
- Eidem ve Højlund 1993 Jesper Eidem ve Flemming Højlund- "Trade or Diplomacy? Assyria and Dilmun in the Eighteenth Century BC", *World Archaeology* 24/3, *Ancient Trade: New Perspectives* (Şubat, 1993), s. 441-448
- Elayi 2017 Josette Elayi, *Sargon II, King of Assyria*, 2017, SBL Press, Atlanta
- Frahm 2017 Eckart Frahm, "Assyria and the Far South: The Arabian Peninsula and the Persian Gulf", *A Companion To Assyria*, (ed. Eckart Frahm), Wiley-Blackwell Publishing, s. 299-310
- Højlund 1990 Flemming Højlund, "Date Honey Production in Dilmun in the mid 2nd millennium B.C. :Steps in the Technological Evolution of the Madbasa", *Paléorient* 16/1, Atlanta, s. 77-86
- Højlund 2007a Flemming Højlund, "Transformations of the Dilmun state, c. 2050-1600 BC", *Twenty Years of Bahrain Archaeology (1986-2006)*, *International Conference in Manama, Bahrain, December 9.-13.*, s 1-12
- Højlund 2007b Flemming Højlund, *The Burial Mounds of Bahrain: Social Complexity in Early Dilmun*, Moesgaard Museum & Ministry of Information, Bahrain
- Højlund 2013 Flemming Højlund, "Dilmun: Beyond The Southern Frontier of Mesopotamia", *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*, (ed: Sophie Bergerbrant, Serena Sabatini), British Archaeological Reports, Oxford, s. 541-547

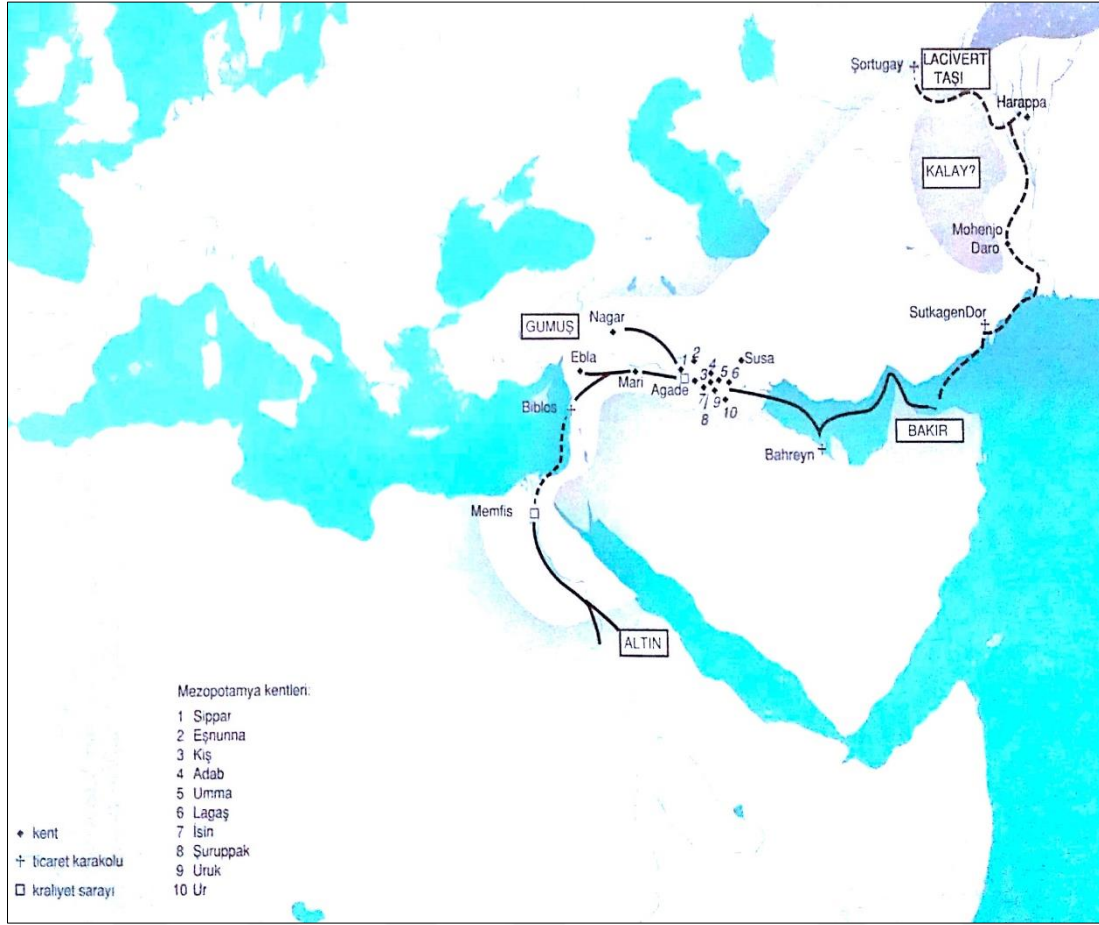
- Hook 2002 Samuel Henry Hook, *Ortadoğu Mitolojisi*, (Çev: Alaeddin Şenel), 4. Baskı-İmge Kitabevi, Ankara
- Hoyland 2001 Robert G. Hoyland, *Arabia and The Arabs: From the Bronze Age to The Coming of Islam*, Routledge Publishing, USA-Canada
- Hrouda 2016 Barthel Hrouda, *Mezopotamya: Dicle ve Fırat Arasındaki Kadim Uygarlıklar*, Çev: Zehra Aksu Yılmaz, Alfa Yayınları, İstanbul
- Jacobsen 2017 Thorkild Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri – Mezopotamya Dininin Tarihi*, Paris Yayınları, İstanbul
- Jacobsen 1997 Thorkild Jacobsen, *The Harps that Once... Sumerian Poetry in Translation*, Yale University Press, USA
- Kınal 1983 Füzuran Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara
- Kuhrt 2010 Amelie Kuhrt *Eski Çağ'da Yakındoğu: M. Ö. 3000 - 330*, (Çev. Dilek Şendil), I Cilt, 2. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- Kramer 1977 Samuel Noah Kramer, "Commerce and Trade: Gleanings from Sumerian Literature", *Iraq*, 39/1, s.59-66
- Kramer 1963 Samuel Noah Kramer, "Dilmun, Quest For Paradise", *Antiquity*, s. 111-115
- Kramer 1944 Samuel Noah Kramer, "Dilmun, The Land of the Living", *BASOR*, 1, s. 18-28
- Kramer 2000 Samuel Noah Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul
- Kramer 2001 Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul
- Kramer 2002 Samuel Noah Kramer, *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul
- Köroğlu 2011 Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul
- Kervran vd. 1987 M. Kervran, P. Mortensen, F. Hiebert, "The Occupational Enigma of Bahrain Between the 13th and the 8th Century B.C.", *Paléorient*, 13/1, s. 77-93
- Lamberg-Karlovsky 1982 C.C. Lamberg Karlovsky, "Dilmun: Gateway to Immortality" - *Journal of Near Eastern Studies* 41-1, University of Chicago Press, s. 45-50
- Lambert ve Millard 1965 W. G. Lambert – A. R. Millard, *Cuneiform Texts from the babylonian Tablets in the British Museum, Part 46; Babylonian Literary Texts*, London, British Museum Yayını
- Langdon 1915 Stephen Langdon, *Sumerian Epic of Paradise: The Flood and the Fall of Man*, Phidelphia

- Larsen 1983 Curtis E. Larsen, *Life and Land Use on the Bahrain Islands: The Geoarchaeology of an Ancient Society*, The University of Chicago Press, Chicago
- Laursen 2008 Steffen Terp Laursen, "Early Dilmun and its Rulers: New Evidence of The Burial Mounds of The Elite and The Development of Social Complexity, c. 2200–1750 BC", *Arabian Archaeology and Epigraphy* 19, s. 155-166
- Laursen 2016 Steffen Terp Laursen, "Symbols of Dilmun's Royal House – A Primitive System of Communication Adopted From the Late Indus World?", *Arabian Archaeology and Epigraphy* 27, s. 2-18
- Liverani 2014 Mario Liverani, *The Ancient Near East, History, Society and Economy*, Routledge Publishing, New York
- Lombard 2000 Pierre Lombard, "The Last Centuries of Dilmun", *Traces of Paradise: The Archaeology of Bahrain, 2500 BC to 300 AD*, (ed: Harriet Crawford - Michael Rice) Bahrain National Museum, s.116-131
- MacAdam 1990 Henry Innes MacAdam, "Dilmun Revisited", *Arabian Archaeology and Epigraphy* 1, f. 49-87
- Magee 2014 Peter Magee, *The Archaeology of Prehistoric Arabia - Adaptation and Social Formation from the Neolithic to the Iron Age*, Cambridge University Press, USA
- Marchesi 2014 Gianni Marchesi, "Tilmun (Dilmun). A. Philologisch", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 14 - 1/2, s. 50-52
- Mieroop 2007 Marc Van De Mieroop, *Antik Yakınoğu'nun Tarihi İÖ 3000 -323*, (Çev. Sinem Gül), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara
- Moorey 1994 P. R. S. Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidens*, Oxford University Press, New York
- Nemet-Nejat 1995 Karen Rhera Nemet-Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Greenwood Press, Westport-Connecticut, London
- Nesbitt 1993 Mark Nesbitt, "Archaeobotanical Evidence for Early Dilmun Diet at Saar, Bahrain", *Arabian Archaeology And Epigraphy* 4(1), sf.20-47
- Nissen 2004 Hans J. Nissen, *Ana Hatlarıyla Mezopotamya – Yakın Doğu Arkeolojisi'nin İlk Dönemleri (İ.Ö. 9000-2000)*, (Çev: Z. Zühre İlkgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul
- Oates 1986 Joan Oates, "The Gulf in Prehistory", *Bahrain Through the Ages: The Archaeology*, (ed: Shaika Haya Ali Al Khalifa ve Michael Rice), Routledge Publishing, Londra ve New York, s. 79-86

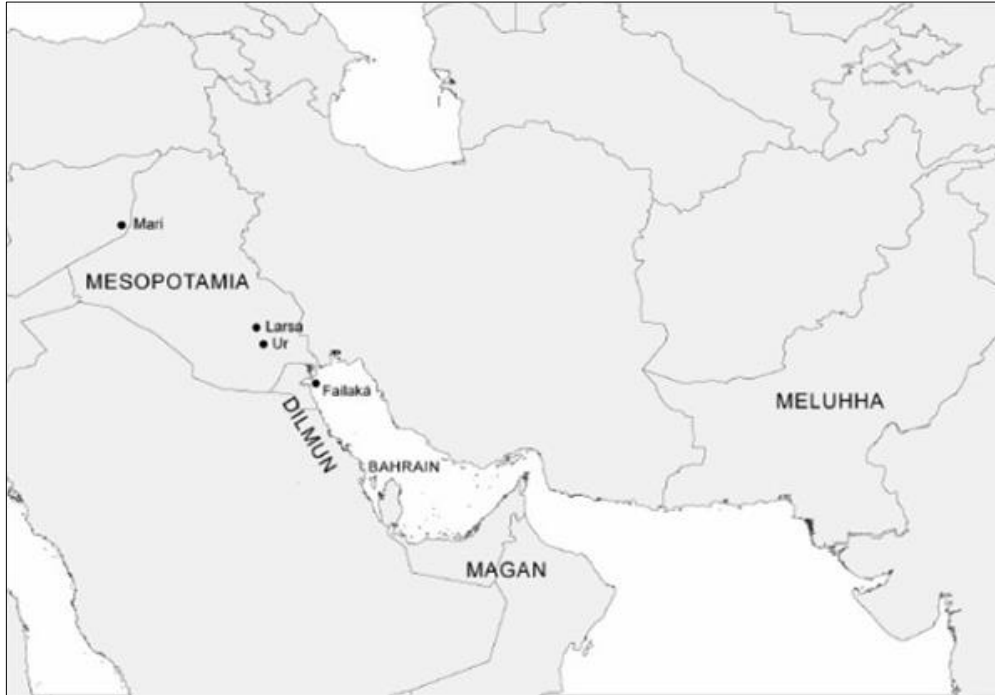
- Olijdam 1997 Eric Olijdam, "Nippur and Dilmun in the Second Half of the Fourteenth Century BC: a Re-evaluation of the Ilī-ippašra Letters", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, Vol. 27, *Papers From The Thirtieth Meeting Of The Seminar for Arabian Studies Held in London, 18-20 Temmuz 1996(1997)*, s. 199-203
- Oppenheim 1954 A. Leo Oppenheim, "The Seafaring Merchants of Ur", *Journal of the American Oriental Society*, 74/1 (Haziran - Mart, 1954), s. 6-17
- Pedersen 1998 Olof Pedersén, *Archives and libraries in the Ancient Near East, 1500-300 B.C.*, Bethesda, Maryland
- Pedersen 2015 Ralph K. Pedersen, "A Survey for Shipwrecks, Submerged Settlements and Seafaring Technology in Bahrain", *Shipwrecks around the World: Revelations of the Past*, (ed: Sila Tripathi), Kaveri Books, New Delhi, f. 4-20
- Podany 2010 Amanda H. Podany, *Brotherhood of Kings How International Relations Shaped the Ancient Near East*, Oxford University Press, New York
- Poebel 1914 Arno Poebel, *Historical and Grammatical Texts*, Philadelphia
- Pollock 2017 Susan Pollock, *Antik Mezopotamya – Var Olmamış Cennet*, (Çev: Burak Esen), Sümer Yayıncılık, İstanbul
- Potts 1983 Daniel T. Potts, "Dilmun: Where and When?", *Dilmun* 11, s. 15-19
- Potts 1993 Daniel T. Potts, "The Late Prehistoric, Protohistoric, and Early Historic Periods in Eastern Arabia (ca. 5000-1200 B.C.)", *Journal of World Prehistory* 7/2, s. 163-212
- Potts ve Blau 1998 Daniel T. Potts, S. Blau, "Identities in the Arabian Region Source", *Mediterranean Archaeology*, Vol. 11, (Identities in the Eastern Mediterranean in Antiquity: Proceedings of a Conference held at the Humanities Research Centre in Canberra 10–12 Kasım, 1997) 1998, s. 27-38
- Potts 2009 Daniel T. Potts, "The Archaeology and Early History of the Persian Gulf", *The Persian Gulf in History*, (ed. Lawrence G . Potter), Palgrave Macmillan Publishing, USA, s.27-56
- Price 1924 Ira Maurice Price, "Transportation by Water in Early Babylonia", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 40/2, s. 111-116
- Radner 2018 Karen Radner, "Assur Kenti ve Assur Krallığı Tarihine Genel Bakış", *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, (ed: Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.2-23
- Rawlinson 1880 Henry Rawlinson, "Notes on Captain Durand's Report Upon The Islands of Bahrain", *JRAS* 12/2: 1880, s. 201-227

- Rice 1977 Michael Rice, "The Status of Archaeology in Eastern Arabia and The Arabian Gulf", *Asian Affairs* 8/2, s. 139-151
- Rice 1994 Michael Rice, *The Archaeology of the Arabian Gulf*, Routledge Publishing, London ve New York
- Roaf 1996 Michael Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, (Çev: Zülal Kılıç), İletişim Yayınları, İstanbul
- Saggs 1962 H. W. F. Saggs, *The Greatness was The Babylon – A Surey of The Ancient Civilization of The Tigris – Euphrates Valley*, Sidgwick&Jackson Publishers, London
- Sevin 1999 Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, Der Yayınları.
- Tews, 2011 Sofie Tews, *Seals in Dilmun Society: The Use value of Bronze Age seals from Saar, Bahrain*, University of Leiden
- Weisgerber 2010 Gerd Weisgerber- "Dilmun: A Trading Entrepot: Evidence From Historical and Archaeological Sources", *Bahrain Through The Ages: The Archaeology*, (ed: Shaikha Ali Al Khalifa, Michael Rice), Routledge Publishing, New York, s.136-142
- Zarins 1986 Juris Zarins, "MAR-TU and the Land of Dilmun", *Bahrain Through The Ages: Archaeology*, (ed: Shaikha Ali Al Khalifa, Michael Rice), Routledge Publishing, Oxon, f. 233-250
- Ziegler 2008 Nele Ziegler, "Tilmuniter im Königreich Samsî-Addus", *Intercultural Relations Between South And Southwest Asia - Studies In Commemoration Of E.C.L. During Caspers (1934-1996)*, (ed. Eric Olidjam & R.H. Spoor), BAR International Series 1826, s. 253-259

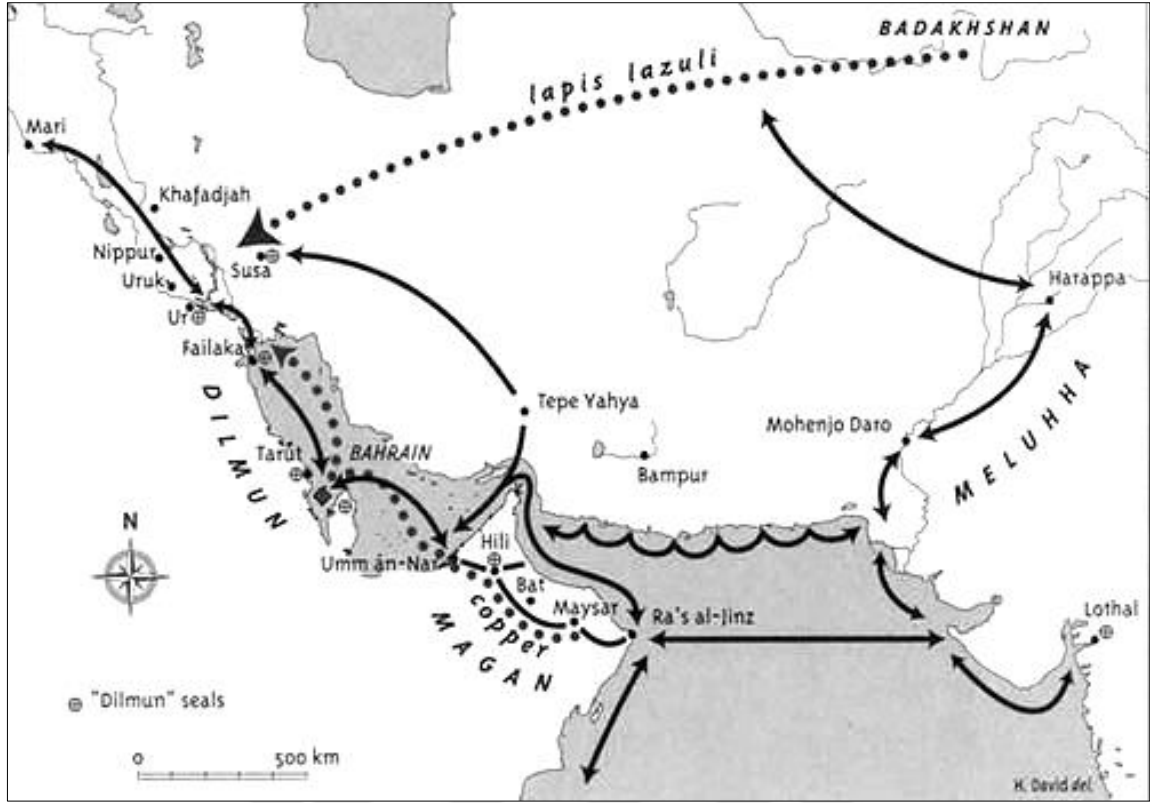
HARİTALAR

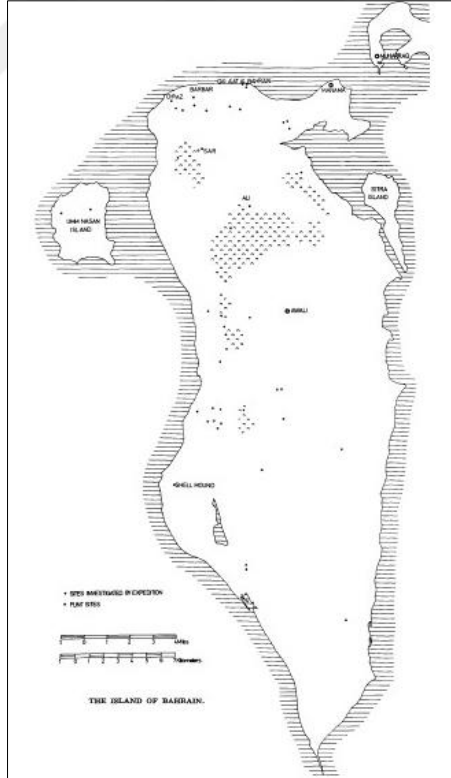
Harita 1: M.Ö. 2250’de Kentler ve Ticaret Rotaları

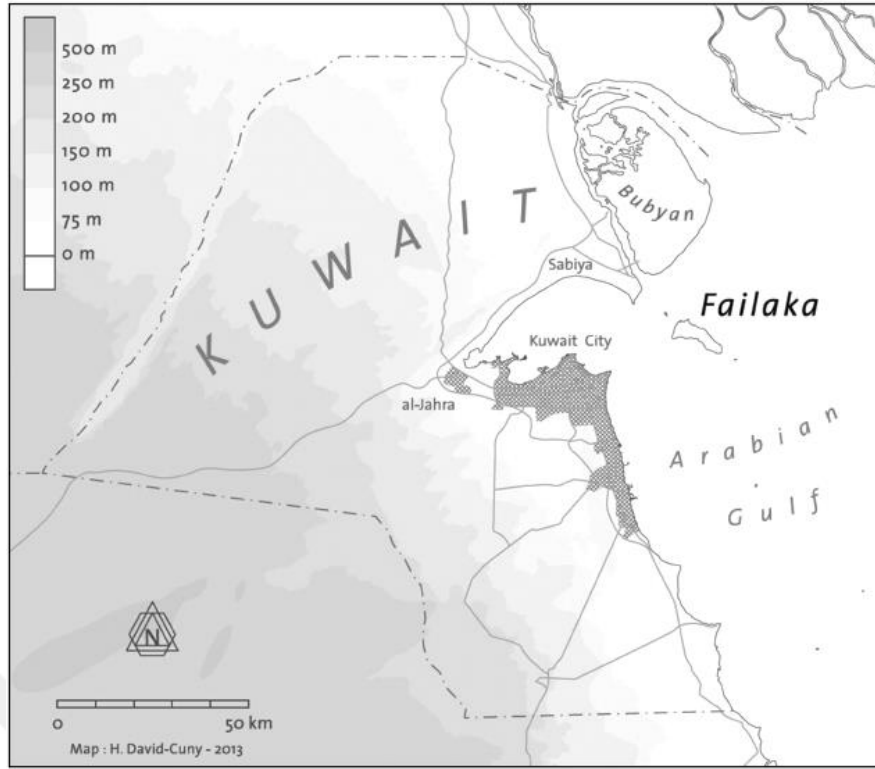
Harita 2: Dilmun Medeniyeti’nin varlık gösterdiği alanlar.

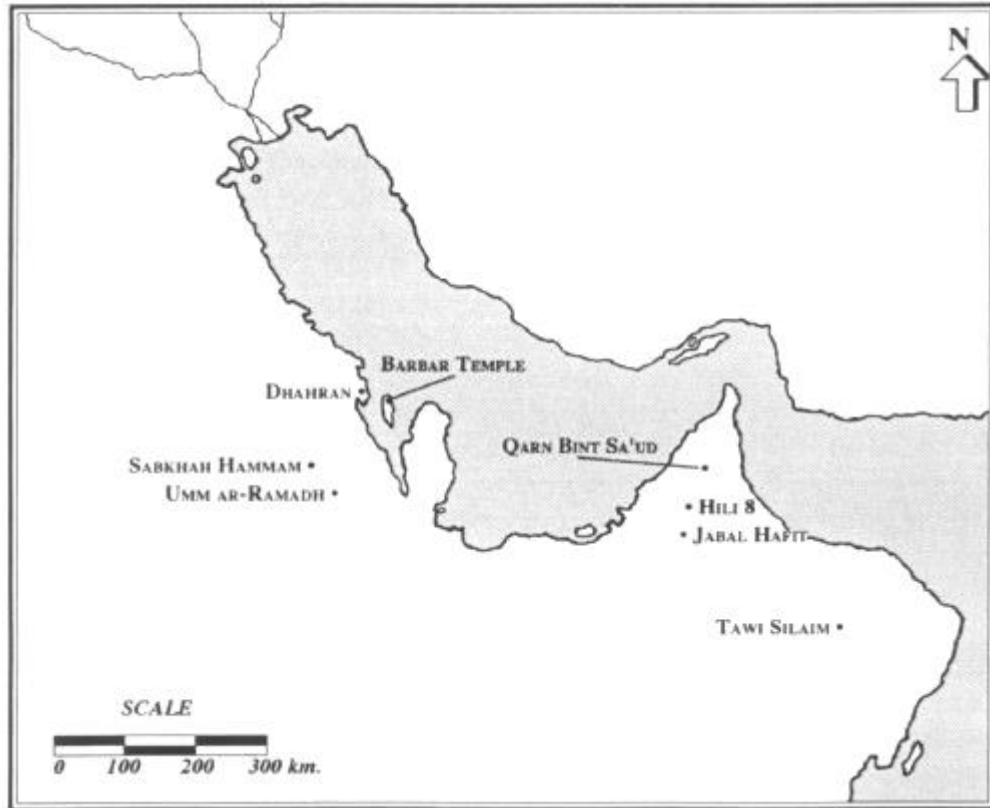
Harita 3: Dilmun, Meluhha, Magan ve Mezopotamya arasındaki deniz ticareti rotaları.

Harita 4: Bahreyn Adası'ndaki mezar tümölüslerini gösteren harita.

Harita 5: Feyleke Adası'nı gösteren harita.

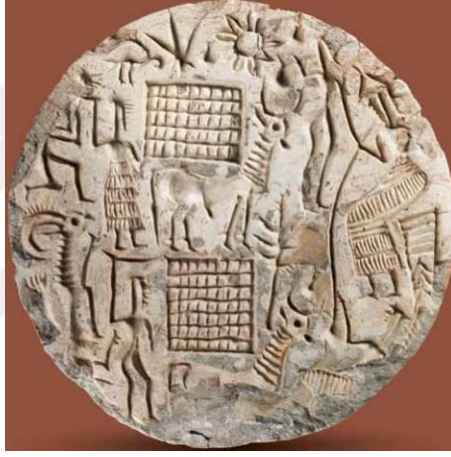

Harita 6: Zahran (Dhahran) ve Barbar Tapınağı'nı gösteren harita.

RESİMLER

Resim 1: Barbar'da bulunan boğa başı.

Resim 2: Dilmun medeniyetine ait, Feyleke'de bulunan büyük damga mühür. (M.Ö. 3. bin)

Resim 3: Ur-Nanşe'yi tapınak inşaatı sırasında çalışırken gösteren levha (Louvre Müzesi).

Resim 4: III. Ur Kralı İbbi-Sin'in Dilmun'dan teknelerle gelen giyim eşyalarını aldığına dair çivi yazılı belge. (UET III 1507)

Resim 5: Ur kentinde yaşayan tüccar Ea-Nasir'e, müşterisi Nanni tarafından gönderilen şikayet mektubu. (Ön ve arka yüzleri)

Resim 6: Damga mührler

Resim 7: Bahreyn Kalesi

Resim 8: Bahreyn'deki Mezar Tümülslerinin görünümü.

Resim 9: A'ali'deki Kraliyet Mezarlarından kazısı yapılmış bir mezar tümölüsü. (2010)

Resim 10: Hurmaların işlenerek özünün alındığı bir madbasa örneğı.

Resim 11: Kazılarda bulunmuş bir Madbasa örneği.

Resim 12: British Museum’da sergilenmekte olan Ubalissu-Marduk’un ismini taşıyan mühür.

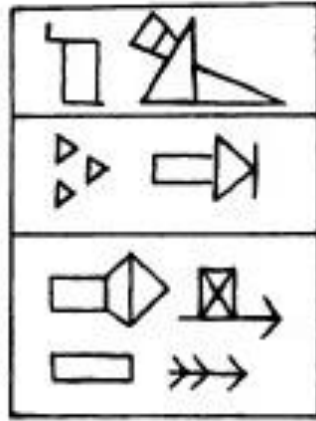
Resim 13: Lagaş Kralı Eannatum’a ait Akbabalar Steli

Resim 14; Akbabalar Steli’nin Diğer Yüzünün parçası.

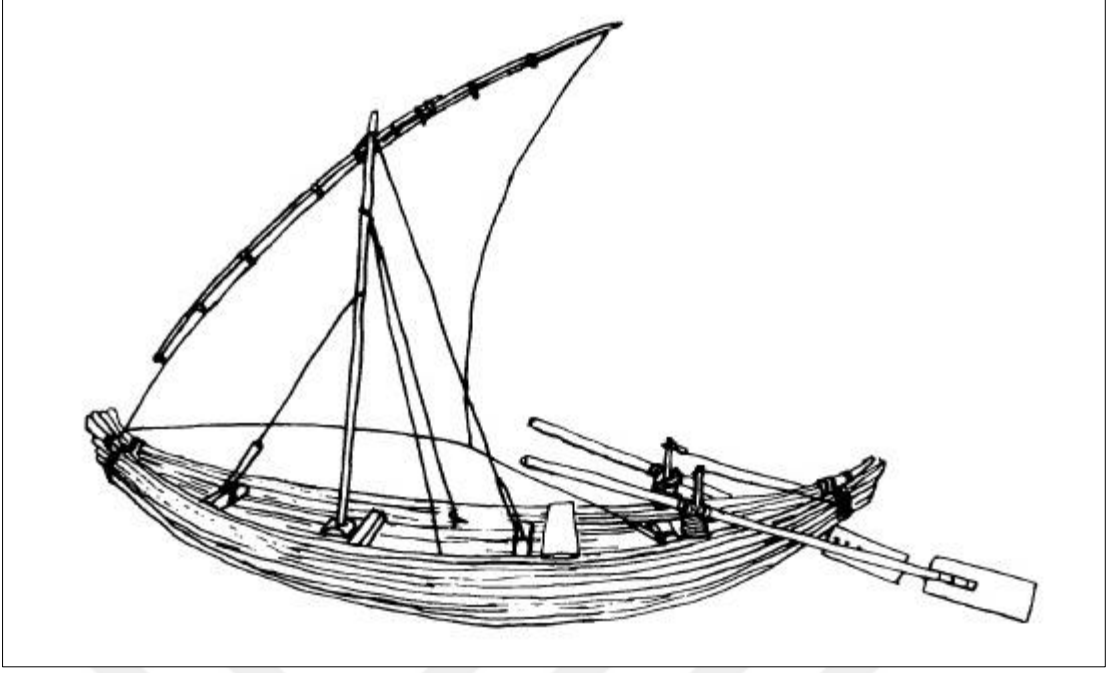

Resim 15: Gudea Silindiri A ve B

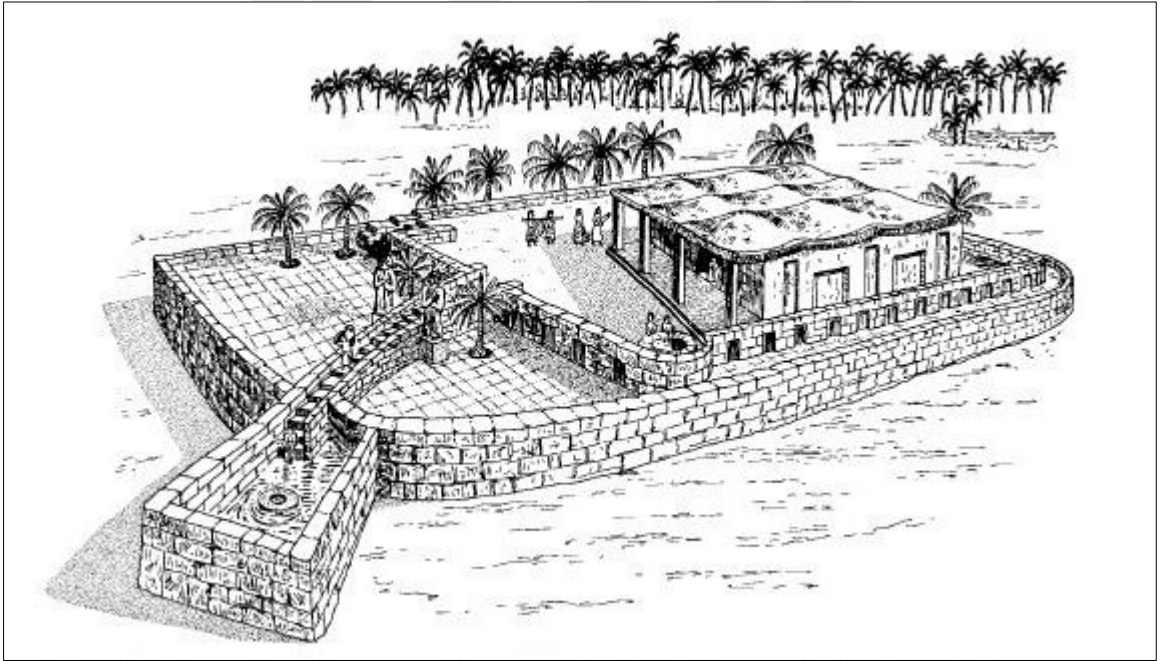

Resim 16:

Lagaş Kralı Ur-Nanşe'ye Dilmun'dan gelen kerestelerden bahseden yazıt.

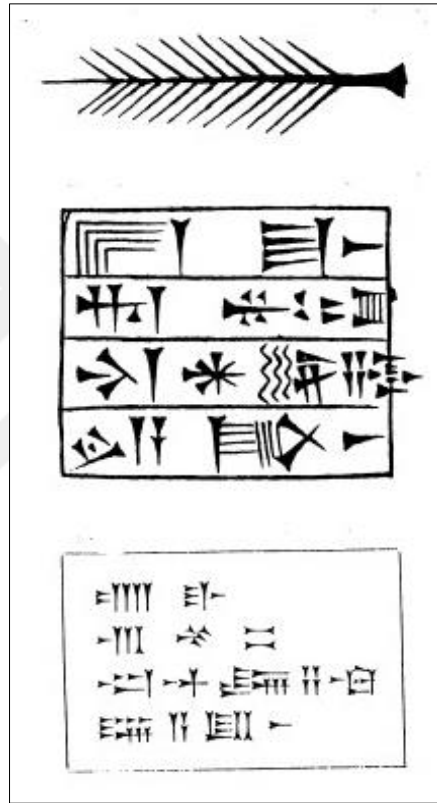
Resim 17: Dilmunlu balıkçılar tarafından kullanılan, kamışlardan yapılmış bir kayak.

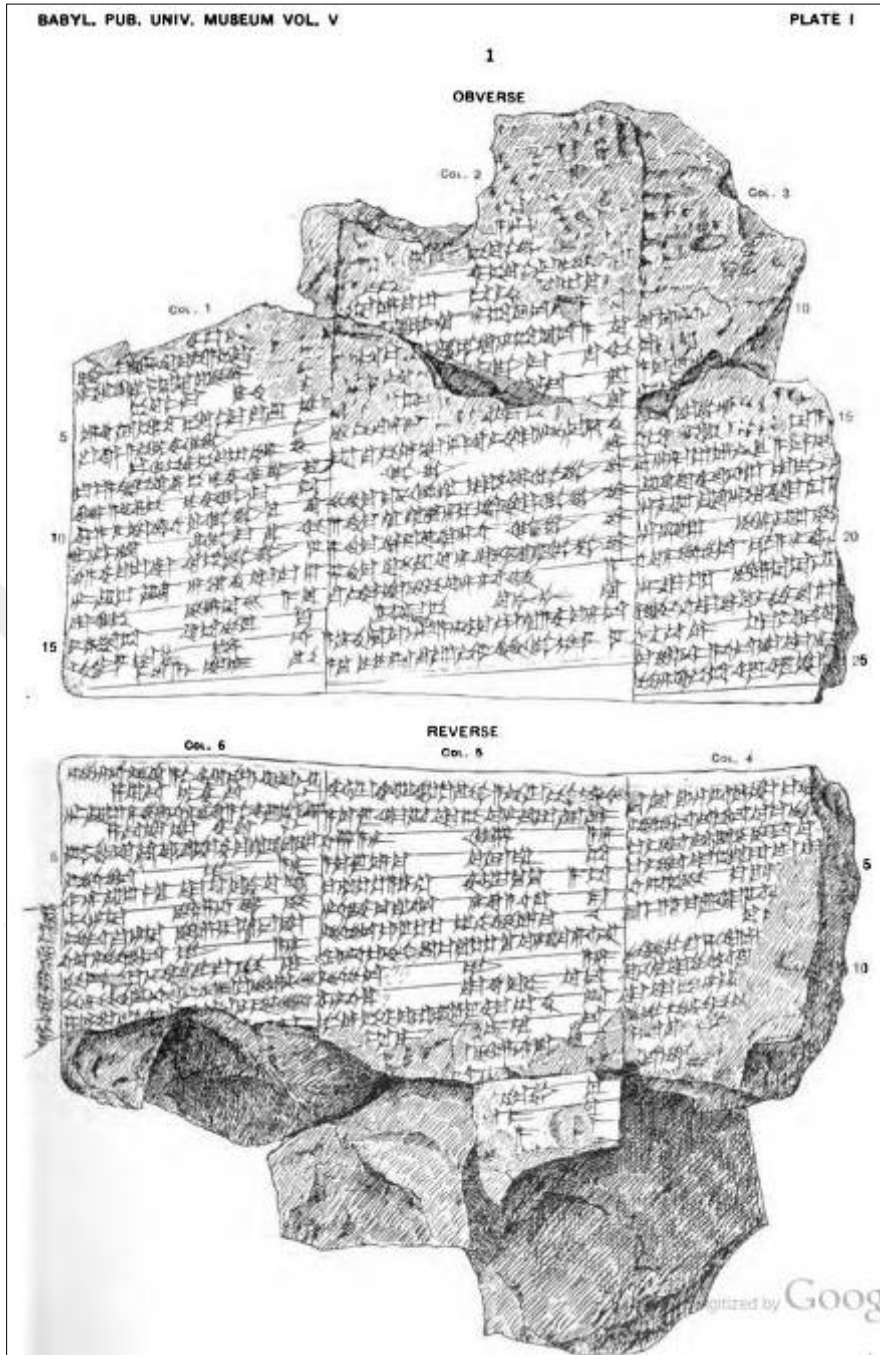
Resim 18: Barbar Tapınağının rekonstrüksiyonu.

Resim 19: Klorit/steatitten yapılmış bir Dilmun mührü. Üzerinde insan ve bir boğa figürü tasvir edilmiştir. (yaklaşık M.Ö. 2000-18000)

Resim 20: Duran tarafından bulunan bazalt taş. Hemen altında taşın üzerine işlenmiş olan palmye dalı, taşın üzerindeki yazıtın orijinali ve Assurca versiyonu.

Resim 21: 1895’de Nippur’da bulunmuş Tufan Metninin kopyesi (Poebel 1915, Lev.I).

Resim 22: Ur Kraliyet Mezarlığı'nda bulunmuş, Er Hanedanlar Devri'ne ait, kloritten mamül bir kap. (British Museum)

Resim 23: Sin Tapınağı IX'da bulunmuş, Er Hanedanlar Devri'ne (M.Ö. 1650-2550) ait, kloritten mamul bir kap. (Oriental Institute Museum, University of Chicago)

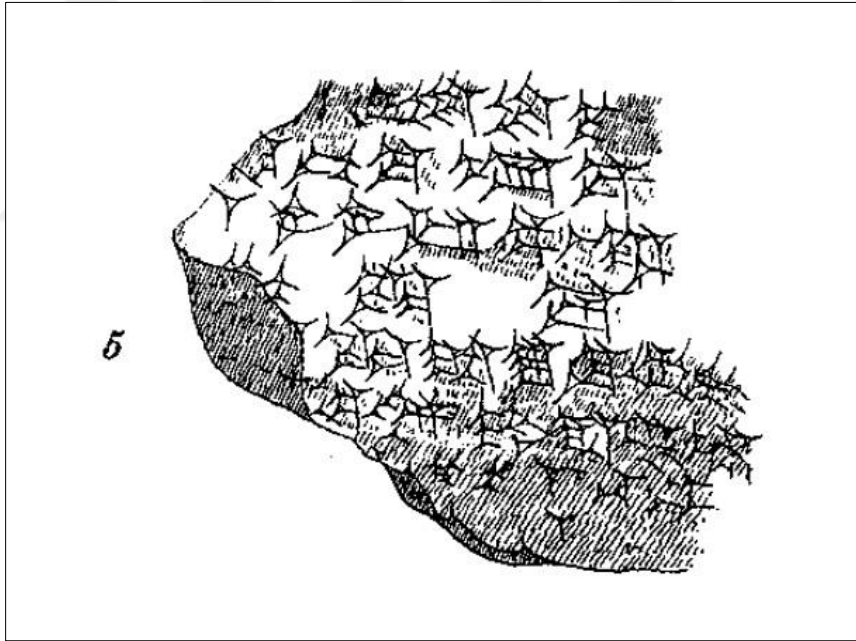

Resim 23: Obeyd dönemi çağdaşı Susa seramikleri.

Resim 24: Obeyd dönemine ait boyalı seramikler.

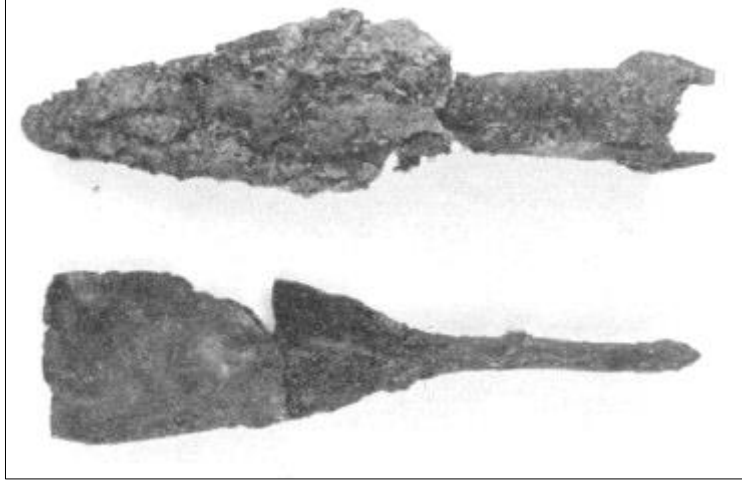
Resim 25: BE XVII 88 metni.

Resim 26: Dilmun kazılarında çıkarılan çeşitli kap örnekleri. (Bahreyn Ulusal Müzesi)

Resim 27: Dilmun kazılarında bulunan kap örnekleri.
(Bahreyn Ulusal Müzesi)

Resim 28: P. B. Cornwall tarafından bulunan mızrak başı ve spatula.